

ESKİÇAĞ VE SANAT TARİHİNDE YENİ YAKLAŞIMLAR

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Nihat KARAER

Dr. Kazım KARTAL

Öğr. Gör. Nurullah NEHİR

YAZARLAR

Dr. Öğr. Üyesi Hacı ÇOBAN

Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA ZENBİLCİ

Dr. Öğr. Üyesi Şenay SAYIN ALSAN

Öğr. Gör. Ayten AKCAN

İKSAD
Publishing House

ESKİÇAĞ VE SANAT TARİHİNDE YENİ YAKLAŞIMLAR

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Nihat KARAER

Dr. Kazım KARTAL

Öğr. Gör. Nurullah NEHİR

YAZARLAR

Dr. Öğr. Üyesi Hacı ÇOBAN

Dr. Öğr. Üyesi İlkül KAYA ZENBİLCİ

Dr. Öğr. Üyesi Şenay SAYIN ALSAN

Öğr. Gör. Ayten AKCAN

Copyright © 2019 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution Of Economic
Development And Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksad.net

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2019©

ISBN: 978-625-7029-41-4

Cover Design:

December / 2019

Ankara / Turkey

Size = 16 x 24 cm

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN

ÖNSÖZ

Prof. Dr. Nihat KARAER
Dr. Kazım KARTAL
Öğr. Gör. Nurullah NEHİR

1 - 2

BÖLÜM 1

ROMA İMPARATORLUĞU PARASI VE DİOCLETIANUS'UN PARA REFORMU

Dr. Öğr. Üyesi Hacı ÇOBAN

3 - 35

BÖLÜM 2

TRABZON'DA GEÇ OSMANLI DÖNEMİNE AİT BİR KAPUSEN YAPISI: SANCTA MARIA TRAPEZUNTIS KATOLİK KİLİSESİ

Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA ZENBİLCİ

37 - 91

BÖLÜM 3

DÜNYANIN TEK PREFABRİK DEMİR KİLİSESİ SVETİ STEFAN

Dr. Öğr. Üyesi Şenay SAYIN ALSAN

93 - 127

BÖLÜM 4

ETRÜSKLER İLE İSKİTLER ARASINDAKİ

Öğr. Gör. Ayten AKCAN

129 - 152

ÖNSÖZ

Geçmiş ve tarih her ne kadar zaman zaman birbirinin yerine kullanılsa da, aslında birbirinden farklıdır. Yaşananların, geride kalanların bütünü “geçmiştir; geçmişte kalmıştır. Fakat mevcut ya da “bugün”, geçmişin devamı, olup, geçmiş üzerinden algılanmaktadır. Tarih esas itibariyle insan zihnindeki geçmişle ilgili algılara dayalı olarak inşa edilen bir söylemdir, bir anlayış olarak tanımlanabilir. Tarih, pratik toplumsal bağlantıları olan bir alandır; işlevini tam manasıyla yerine getirebilmesi, Sanat tarihi, Sosyoloji, Felsefe, Coğrafya, Mimarlık, Arkeoloji gibi başka disiplinlerden yararlanması gerekir. Esin kaynağı ne olursa olsun her türlü tarih araştırması, modern akademik tarihe damgasını vurmuş olan titiz eleştiri yöntemine uygun olarak gerçekleştirilmelidir.

Tarihin farklı bilim dallarından oluşan Bu çalışmanın ortaya çıkmasına katkı sunan bu çalışmanın ortaya çıkmasının asıl emekçileri olan Yozgat Bozok Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Dr. Öğr. Üyesi Hacı ÇOBAN, *Roma İmparatorluğu Parası Ve Diocletianus'un Para Reformu*, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Dr. Öğretim Üyesi İlkül KAYA ZENBİLCİ; *Trabzon'da Geç Osmanlı Dönemine Ait Bir Kapusen Yapısı: Sancta Maria Trapezuntis Katolik Kilisesi*, T.C. Haliç Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Dr. Öğretim Üyesi Şenay ALSAN, *Dünyanın Tek Prefabrik Demir Kilisesi Sveti Stefan*, yakinen tanıdığım ve yaptığı çalışmaları ile bilinen Hitit Üniversitesinden kıymetli dostum Öğretim Görevlisi Ayten AKCAN, *Etrüskler İle*

İskitler Arasındaki Benzerlikler Üzerine Bir İnceleme adlı çalışmaları ilim dünyasında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmanın ortaya çıkmasına katkı sunan tüm emekçi yazarlarımıza teşekkür ederiz. Son olarak; Sürecin mutfağındaki gizli kahramanlarımızdan olan İbrahim KAYA beyefendiye göstermiş olduğu sabır ve işini severek yaptığı için canı gönülden teşekkür ederiz.

Editör Kurulu

Prof. Dr. Nihat KARAER
Dr. Kazım KARTAL
Öğr. Gör. Nurullah NEHİR

BÖLÜM 1:

ROMA İMPARATORLUĞU PARASI VE DİOCLETIANUS'UN

PARA REFORMU

Dr. Öğr. Üyesi Hacı ÇOBAN*

---

* Yozgat Bozok Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Yozgat, Türkiye. haci.coban@bozok.edu.tr

GİRİŞ

Diocletianus (İ.S.284-305) yılları arasında Roma imparatorluğu yapmıştır. Aslen Dalmatyalı olan Diocletianus, imparator olmadan önce Carus'un saltanatı sırasında konsüllük ve muhafız alayı komutanlığı gibi önemli görevlerde bulunmuş ve Carus'un öldürülmesinden sonra, Nikomedia'da (İzmit) subayları tarafından imparator ilan edilmiştir(Akşit1970;398).

Diocletianus kişilik olarak kurnaz, zeki ve hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmayan aynı zamanda acımasızlığını da kullanmaktan çekinmeyen bir yapıya sahiptir. Bunların yanında çok faal ve yetenekli bir yönetici olmuştur. Hatta kendisi imparator olduğunda öncekilerin aksine sadece selamlanmak yerine kendisine tapınılmasını istemiştir. Sivil hayata döndükten sonra sade bir vatandaş olarak ölmesine rağmen Roma pagan inancı gereğince tanrılar arasına katılma onuruna sahip olmuştur (Eutropius 2007;247vd.).

Diocletianus imparator ilan edildiği sırada Roma İmparatorluğunun topraklarını istila eden kavimlerle yıllardır süren mücadeleleri dolayısıyla orduları yıpranmış ve devlet hazinesi de bu istilacılara karşı doğu-batı arasında yapılan masraflı seferler dolayısıyla erimişti. Ordu ve ekonomideki kötü gidişat İmparatorluğun diğer kurumlarının da her yerde bozulmasına ve çalışamayacak hale gelmesine vesile olmuştur. Roma imparatorluğunu ayakta tutabilmek için köklü reformlar yapmak gerekmiştir. Diocletianus saltanatının 2.yılında(İ.S. 286) önce yönetimde Diarkhi denen ikili sisteme geçmiştir. İ.S.290/291

yılında da ikili yöneticiler Diocletianus ve Maximianus askeri ve sivil yönetimi birbirinden ayırmışlardır. İ.S.293 yılında ise diarkhi (ikili yönetim)'den tetrarkhi denen dörtlü yönetime geçmişlerdir. Diocletianus bütün bunları imparatorluğun birliğini korumak için yapmıştır (Akşit1970;399).

Yapılan yönetim reformuyla çok geniş topraklara sahip olan devlet arazileri yönetim bakımından imparatorlar arasında paylaştırılmıştır. Diocletianus doğuda merkez olarak Nikomedia (İzmit) da yerleşip doğu bölgelerini idare ederken kendine yardımcı Sezar olan Galerius'ta İllirya'yı idare edecektir. Diğer Augustos Maximianus Milano merkez olmak üzere batıda kalmış, onun sezarı olan Constantius'ta Gal, Britanya ve İspanyayı idareye memur olmuştur. Taşra yönetiminde eyaletler bölünerek vilayet sayıları artırılırken valilere ordu da verilmemiştir. Diocletianus daha önceden 57 olan vilayeti 96'ya çıkarmıştır. Diocletianus hükümeti yoluna koyduktan sonra yirmi sene daha hüküm sürmüştür (Mizancı 2007;303,304).

Küçük Asya'daki Nikomedia'da oturan Diocletianus burada circus, bazilika, darphane, tersane ve saraylar yaptırarak kente Roma ile rekabet edebilecek bir canlılık kazandırmıştır (Özsait 1982;400). Diğer yöneticiler de kendi bölgelerinde benzer faaliyetlerde bulunarak yeni binalar inşa etmeye ve dolayısıyla da saray masraflarını artırmaya başlamışlardır. Sonuç olarak yeni binaların inşası, askerî yapılar ve kaleler, Diocletianus'un bizzat kendisinin ve müşterek naiplerin onu taklit ile giriştikleri yapı faaliyetleri, Roma'daki Diocletianus hamamları gibi masraflar, devamlı savaşlar ve ordu mevcudunun artışı,

saray masraflarının yükselmesi malî duruma ağır yükler getirmiştir. Harcamaların artması Roma parasının değerinin düşmesini de beraberinde getirmiştir. Belirtilen harcamalarla vergi ödeyenlerin sayısı vergi miktarını karşılayamaz olurken vergilerden alınan hasılat da devletin ihtiyaçlarını kapatamaz olmuştur. Diocletianus bu sebeplerden dolayı öncelikle askeri ihtiyaçları karşılamak için bir vergi reformu yapmak zorunda kalmıştır. Devletin maliye idaresindeki yapılan bu yeni organizasyon genel olarak ekonomik sisteme de yararlı olmuştur (Akşit 1970;236, 237, 238.).

Diocletianus yönetimde kaldığı 20 yıl içinde, içte ve dışta huzuru sağlayıp yükselme devrinde olduğu gibi imparatorluğun sınırlarını genişletmiştir. İmparatorluğun eyaletlerinde tek tip yönetim tarzı uygulanmıştır. Diocletianus uygulamaya koyduğu çok sayıdaki yasalarla adliyenin ve ekonominin düzelmesini sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca uyguladığı para (sikke)reformu siyasetiyle halkın ve ordunun yakınmalarını azaltmaya çalışmıştır (Özsait 1982;400).

Diocletianus'un reformlarına kadar olan süreçte, Roma İmparatorluğu'nun ekonomisinde bütçenin iyi idare edilmesi, ticaretin geliştirilmesi, vergilerin düzenli toplanabilmesi, paranın düzenli ve kaliteli basılması, imparatorluğa gelir getiren sektörlere yatırımlar yapılması sayesinde, Cumhuriyetin zenginleşmesi ile İ.Ö.2.yy.da artan fiyatlar, İ.S.3.yy. ortası krizine kadar hemen hemen sabit kalmıştır. Ancak İ.S.3.yy.da yaşanan siyasal kriz ve ekonomik sonuçları, paranın maden ayarlarının düşürülmesi gibi nedenler yüksek bir enflasyona

neden olmuştur. Geç Roma dönemi boyunca bu buhran sürmüştür (Sivas 2008;215,216).

1. Roma İmparatorluğunda Para;

Romalılar başlangıçta para yerine hayvanları değiş tokuş aracı olarak kullanırken İ.Ö.10.yüzyıldan itibaren tartılan ancak işlenmemiş ham bakır çubuklar “aes rude” kullanılırken sonraları üzerinde resim ve Roma adının yazılı olduğu çubuklar tercih edilmiştir. Romalıların ilk sikke kullanmaları ise orta İtalya’yı hâkimiyet altına aldıkları İ.Ö.3.yyıl başında başlamıştır (Baydur 1998;9).

Roma’nın her yerinde geçerli olan para; altın, gümüş ve bakır ağırlıklı karışımdan oluşan üç metale dayalı madeni sikkelerden oluşmuştur. Belirtilen madenlerden basılan Roma paralarından As gündelik ödemelerde kolaylık sağlayan bir para olarak kullanılırken, Dinar askerlerin ve memurların maaşlarının ödenmesinde ve onursal ya da niceliksel önemi olan alışverişlerde kullanılmıştır. Aureus ya da 25 dinar değerinde gümüş ayarlı altın para ve bronzdan basılan 100 sestertius prestij ödemelerinde ya da hediyelerde kullanılan paralar olmuştur. Sestertius 4 as değerinde bir madeni para birimi olarak bilinmektedir (Roux 2006;81).

Romalıların ilk para birimine as adı verilmektedir. Bir libre ağırlığında tunç bir külçeden olup, on-iki onsa ayrılan ağır bir metaldir. İlk zamanlarda hem ayarı kontrol edilen hem de tartılan bu kaba paraya “*as rude*” denilmiştir. Kral S. Tullius zamanında kaba paradan işaret paraya geçilmesi madenin saflığını gösteren bir damga ile başlamış ve

bu paraya "*as signatum*" denmiştir. III.yüzyıla kadar da Roma'da kullanılmıştır. Romanın ilk sayı parası, dökme tunçtan yuvarlak bir para olan "*as grave*" dir (Tahiroğlu 2011;683).

Roma şehri daha hayvanları mübadele usulünde kullanırken Güney İtalya'daki Grek şehirleri İ.Ö.6.yüzyılda Etruria şehirleri İ.Ö.5.yüzyıllarda sikke basmaya ve dolayısıyla para kullanmaya başlamışlardır. Roma şehrinde ise İ.Ö. X-III yüzyıl da tartılma suretiyle ödeme vasıtası olarak ham bakır "Aes-rude" kullanılmıştır. İ.Ö.3.yüzyıl başlarından itibaren dökme suretiyle elde edilen dikdörtgen bakır çubuklar "Aes signatum" para olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu çubuklar, İ.Ö.269 yılından sonra da basılmaya ve kullanılmaya devam etmiştir. Roma'nın dökme suretiyle elde edilen ilk ağır bakır sikkesi "Aes grave" İ.Ö.289 tarihinde basılmaya başlamıştır. Roma ile aynı zamanda Latium, Etruria, Umbria, Picenum ve Apulia şehirlerinde de basılmaya başlanan bu sikkenin birimine as ismi verilmiştir. Aes grave denilen bakır paralar başlangıçta dökme, sonraları İ.Ö.2.yyıl sonundan itibaren ise basma suretiyle elde edilmiştir. Roma, basıldığı yerin adından dolayı Roma-Campania gümüş sikkeleri denen ilk gümüş madenî paralarını İ. Ö. 269 yılından itibaren Nummus veya didrahmi adıyla ve 6,82 gram ağırlığında basmaya başlamıştır. Asıl gümüş sikke Denarius ise İ.Ö. 187 yılından itibaren basılmaya başlamış ve zamanla İtalya'nın tamamına yayılarak bütün Lâtin ve Grek sikkelerinin yerini almıştır (Atlan 1970;62,63).

Roma İmparatorluğunda İ.Ö.269 yılları civarında en erken Roma sikkeleri bronz as ve gümüş didrahmi adıyla basılmıştır. İtalya içindeki bölgesel devletlerarasındaki iç ticarete çoğunlukla as ve onun alt birimleri olan bronz paralar kullanılırken güney İtalya'daki Grek devletleriyle yapılan dış ticarete kullanılmak üzere Greklerin kullandığı standartlarda didrahmi basılarak kullanılmış ve de zamanla gümüş para iç ticarete de kullanılan paranın yerini almıştır. Zamanla as Romalıların gündelik hayatında daha çok kullanılan para haline gelmiştir. İ.Ö.217 civarında Romalılar yeni bir gümüş para denariusu ortaya çıkararak, gümüş paralarla bronz paraların değiştirilebilirlik oranını da 1.10'dan 1.16 ya ayarlamışlardır. Asın ağırlığını zamanla birkaç defa daha düşürmüşlerdir. Bunun yanında denariusun dörtte biri oranında küçük sestertius adıyla yeni bir gümüş para daha tedavüle çıkarmışlardır (Wassink1991;469,470).

Roma parasının daha tutarlı hale getirilmesi İ.Ö.31 yılında Octavianus ile başlamıştır. Octavianus, altın ve gümüşü oranlı olarak kullanan sisteme dayalı yeni bir para politikası başlatmış ve bu sistemde sestertius asıl para yapılmıştır. Octavianus tarafından başlatılan bu para sistemi, kendisinden sonraki iki yüzyıllık süreçte Roma imparatorluğu para sisteminin de temelini oluşturmuştur (İznic 2011;99).

Cumhuriyet ve imparatorluk dönemi olmak üzere iki grupta incelenmesi gereken Roma sikkelerini basmak hakkı senatoya aittir. Senato İ.Ö. 289 yılından itibaren her yıl değişen üçlü bir komisyon "Triumviri Monetalis" görevlendirerek para basılmasını sağlamıştır.

Octavianus sikke basma hakkını da senatonun elinden almış ve bundan böyle altın, gümüş ve bakır sikke basma hakkı imparatorlara ait olmuştur. Roma dışında görev yapan başkomutanlara da sikke bastırma yetkisi verilmiştir. Diocletianus (İ.S.284-305) zamanına kadar kendi yöresel gereksinmelerini karşılamak için bazı eyalet valileri ve kentler de sikke basmıştır. Diocletianus para basma hakkını sadece merkez darphanelerine vermiş olmakla birlikte Batıdaki Roma kentleri kendi sikkelerini İ.S.I. yüzyıla kadar basmaya devam etmiştir. Batıdaki şehirlerden alınan sikke basma hakkı doğudaki eyalet ve şehirlerden alınmamış onlar kendi sikkelerini basmaya devam etmişlerdir. Roma'da ilk bakır sikke "Aes Grave" İ.Ö. 289 yılında basılmıştır. Roma'da basılan önyüzlerinde tanrıça Roma'nın başının bulunduğu İ.Ö. 169 yılında 4.55 gr. ağırlığında basılan gümüş para Denarius, Nero döneminde (İ.S. 54-68) ağırlığı 3.4 gr. olarak belirlenip Caracalla zamanına (İ.S. 212) kadar bu şekliyle kullanılmaya devam etmiştir. Ağırlığı düşürülerek kullanılan Denarius daha sonraları da bakırla karıştırılarak kullanılmaya devam etmiş, Gallienus (İ.S. 253-268) zamanında da gümüş, bakır üzerine kimyasal yöntemle ince bir tabaka halinde kaplanmıştır. Caracalla (İ.S. 211-217) Denarius'un dışında başlangıçta ağırlığı 5.4 gr. olan Antoninianus adıyla iki denarius değerinde yeni bir gümüş sikke tedavüle çıkarmıştır. Ancak Roma ekonomisindeki bozulma ve kötüye gidiş Denarius gibi Antoninianus'u da olumsuz etkilemiş, ilk zamanlar içinde % 40 gümüş bulunurken İ.S.260 yılına doğru içindeki gümüş miktarı % 2 ya da % 1'e kadar düşmüştür. İçinde gümüş miktarının azalığından dolayı Antoninianus'a beyaz bakır adı verilmiştir.

Tedavülde kullanılan Denarius'un yarısına Quinarius, dörtte birine de Sestertius adı verilmiştir. Roma'da Cumhuriyet döneminde İ.Ö.49 yılında Gaius İulius Caesar tarafından seri halde 8.25 gr. ağırlığında olan ve Aureus adını taşıyan altın sikkeler bastırılmıştır. Octavianus (İ.Ö. 31) da altın, gümüş ve bakır sikkeler bastırmıştır. Başlangıçta 8.25 gr. olan altın para Aureus'un ağırlığı imparatorluğun ekonomik durumunun bozulmasına bağlı olarak Nero döneminin sonuna doğru 7.39 gr., Severus Alexander devrinde 5.83 gr., Phlippus Arabs döneminde ise 4.54 grama düşürülmüştür (Özsait 1982;409).

Roma imparatoru Diocletianus'tan önce Aurelianus Roma parasının değerlerini ayarlamak için bir reform denemesine girişmiştir. Bu reform İmparatorun her paranın nominal değerini keyfi bir biçimde ayarlama iradesinden başka bir şey olmamış, gümüş bakır karışımı bir madeni para olan Aurelianus güven vermediği için devletin daha çok işine gelen altın para basılmıştır. Bu durum bronz ve gümüş paranın gün geçtikçe biraz daha geri planda kalmasına vesile olmuştur (Roux 2006;89).

Roma İmparatorluğunda Para uzak halkların ve yurttaşların imparatorluk kişiliklerini ve işlevlerini yakınlaştırma gerekliliğini temsil eden anlamlar yüklenmiştir. Her imparator bastırdığı paralarda kendi temalarını ve imgelerini tercih etmiş ancak diğer bölgelere de bunu dayatmamıştır. İmparator Marcus Aurelius'tan itibaren Paraların üzerindeki baş resmi ya da büst Roma parasının değerinin güvencesi olarak kabul edilmiştir (Roux 2006;38).

2. Diocletianus Dönemi Roma Parası:

Eski çağ uygarlıklarında devletlerin ödeme güclüğü çekmesinin sonunda alınan tedbirler çok çeşitli olmuştur ve başta bulunan imparator ve yöneticilerin becerisi oranında da değişik yöntemler başarıyla uygulanmıştır. Genel olarak uygulanan yöntemler arasında en çok başvurulanı yeni vergi koymak veya mevcut vergileri artırmak olmuştur. Bazı yöneticiler ise paranın değerini düşürerek yani devalüasyon yaparak problemi çözme yoluna gitmişlerdir. Paranın ayarının değiştirilmesi yanında yeni para basma yöntemi de uygulanan sistemler arasında sayılmaktadır. Devlet maliyesi ekonomik açıdan güçlü olmayan bir devlette yöneticiler harcamaları kısma yoluna da tercih etmişlerdir.

Diocletianus'un iktidar dönemlerine kadar Roma imparatorluğunda sık sık mali zorluklar yaşanmıştır. Roma İmparatorları karşılaştıkları ekonomik sıkıntılardan kurtulabilmek için; vergilerin iki katına çıkarılması, kendi vatandaşlarından borç para alınması, Syrakusai kralı Hieron'dan alınan borç örneğinde olduğu gibi dış borç alınması yolunu takip etmişlerdir. Bunlara ilaveten ilk kez altın sikke basılması gibi kıymetli madenlerden sikke basımı, gümüş sikkenin kıymetinin düşürülmesi, bronz sikkenin ağırlığında çarpıcı bir düşüş yapılması gibi sikkelerin metal değerinin ve ağırlık ölçülerinin düşürülmesi şeklinde farklı çözüm yolları uygulamışlardır (Howgego 1998;132,133).

Roma İmparatorluğunun çöküş döneminde iki önemli ekonomik problem enflasyon ve para ayarının bozulması olmuştur. Ekonomik sıkıntıların artmasıyla devletin harcamaları vergilerle karşılanamaz olmuş, Roma imparatorları da karşı karşıya kaldıkları mali problemleri çözmeye vergi gelirleri yetersiz kalınca, çare olarak paranın ayarını sürekli düşürme yoluna gitmişlerdir. İ.S.3.yüzyıl boyunca süren enflasyon ve buna paralel devam eden para ayarlamaları Denarius'un satın alma gücünün enflasyondan önceki değerinin yüzde birine düşmesine yol açarken, bakır paraların da tamamen değersiz olmasına sebep olmuştur (Güran 2014;27).

Roma Cumhuriyeti'nin son zamanlarında gümüş sikke taşıması nadir olmakla birlikte yüksek askeri harcamalarla ilişkili olarak gelir gider dengesine yardım etmek için iki taşıma olayı iç savaş sonunda Roma sikkelerinde ve Actium Savaşı nedeniyle basılan Marcus Antonius'un sikkelerinde yapılmıştır. İ.S.I. yüzyılda Roma'daki taşımaların ilki İ.S. 64'te, Nero zamanındaki büyük yangından sonra, ikincisi İ.S.70 yılında Vespasianus'un iç savaşlar sonrasında karşı karşıya kaldığı mali kriz sırasında gerçekleştirilmiştir. İ.S.253 yılından sonraki ilk yirmi yıl içinde yaşanan mali zorluklar sırasında da taşımalar yapılmıştır. İ.S.4.yüzyılda da en azından bazı düşüşler yüksek harcama dönemlerinde gerçekleşmiştir. Roma imparatorlarının yaptıkları taşıma ile devlet harcamaları arasında ilişki gözlemlenmektedir. Taşıma, savaşların bedeli olmaktan çok, fiyatlarla ilişkili olmuştur. Paradaki değişiklikler konusunda mali sıkıntılar dışında başka olası etkiler de tamamıyla devre dışı bırakılmamalıdır.

Roma imparatorlarının para konusundaki bütün ıslah hareketleri kısa ömürlü olmuştur (Howgego 1998; 138, 139, 140).

Yaptığı birçok reformla imparatorluğa yeniden güç kazandıran Diocletianus, ülkenin tamamında geçerli ortak bir para birimine geçmek ve birlik sağlamak amacıyla eyalet ve kentlerin kendi sikkelerini basmasına son vermiştir. Bundan sonra imparatorluk içinde para basma işi tek merkezden yönetilen devlet darphanelerinde yapılmıştır. Merkezi para basmanın yanında ülkesinin bozulan para sistemini de düzeltmek için çalışmıştır (Özsait 1982;409).

Diocletianus zamanında Roma imparatorluğunun bütün eyaletlerindeki darphanelerde basılan her türlü metal sikkelere standart getirilmiş ve imparatorlukta tek bir para sistemine geçilmiştir. Eski çağda sikke basma ile otonomi, bağımsızlık ve siyasal ve kültürel kimlik iddiası arasında var olan ilişkinin özelliği ve sikke basma ile simgelenen siyasal statü meselesi, kentlerin rolü geliştikçe değişmiştir. Daha önce kendi paralarını basma ile ayrıcalıklı bir statü kazandığı kabul edilen şehirler bundan böyle imparatorluk sikkelerini kullanmayı gücün ve ait olma iddiasının bir göstergesi olarak kabul etmişlerdir (Howgego 1998;68,69).

Diocletianus İ.S.284 yılında İmparator olduğunda, yarım yüzyıl boyunca ülkede devam eden anarşi ve kaos halkı yoksullaştırırken, vergiler çok adaletsizliğe yol açacak şekilde aynı olarak toplanmakta, ekonomik durumun çok zayıflığından imparatorluk acı çekmektedir. Tedavüldeki sikkelerin ağırlığındaki dalgalanmalar nedeniyle

enflasyon her zamankinden daha yüksektir. İmparator Diocletianus 284'te ilk büyük hizmetlerini gerçekleştirerek vergiyi eşit yük olarak şehirler ve kişiler arasında paylaşırabilmek için İmparatorluk genelinde bir dizi nüfus sayımı yaptırmıştır. Vergi yıllık olarak hesaplanmış tarihte ilk olarak bütçe tahmini olarak ayarlanmıştır. Diocletianus, Augustus, Nero ve Septimius Severus gibi imparatorların muhteşem örneklerini takip etmeye çalışmıştır. Parasal sistemin eksiksiz bir reformunu planlayarak, kapsamlı harcamalar takip edilmesini sağlamıştır. Saltanatının başlangıcından beri Diocletianus, uzun yıllar aradan sonra, altın sikkelerin düzenli basılmasına yeniden başlanırken ağırlıkları ayarlanmış, paranın ağırlık sistemindeki değişimi tutarlı bir şekilde tanıtmak istediği gerçeğini açıklamıştır. Altın ve gümüş arasında yeni sabit döviz kuru ile yeni para birimi sistemini yeniden üretmeyi amaçlamıştır (Wassink 1991;486).

Diocletianus zamanında uygulamaya konan kentlerin kendi sikkeleri yerine merkezde basılan Roma sikkeleri kullanmak zorunda bırakılmaları Roma imparatorluğu içindeki kent meselelerini düzenlenmesi, ayrıcalıklı kentlerin merkeze bağlılığının artırılması ve gereksiz harcamaların kısıtlanmasını amaçlar arasında saymak mümkün olmakla birlikte en önemli sonuç Roma'nın büyüklüğünün gösterilmesi ile ilgili bir program olmasıdır (Howgego 1998;65).

Diocletianus zamanında fabrikalar, darphane, sınır kaleleri, yollar ve köprüler gibi birçoğu faydalı ve gerekli saray ve hamamlar gibi lüks olanlarında yer aldığı birçok inşaat projesi başlatılmıştır. Kamu

hizmetlerini genişletmiştir. Bu durum devlet harcamalarının artmasına ve vergi verenlerin sayısını masrafların geçmesine sebep olmuştur. Diocletianus ve yardımcıları eski paralarla ve aynî olarak toplanan vergileri düzenlemek ve de para reformu yapmak için düzenlemeler yapmışlardır. Bütün bunların sonucunda ülkede korkunç bir enflasyon ortaya çıkmıştır. İ.Ö.293-301 yılları arasında İ.Ö.294 te %10 civarında iken %22,9 oranında bir artışla İ.Ö.301 yılında %35 ve üzerinde bir enflasyon olmuştur. Enflasyon bilinmeyen bir olgu iken imparatorların finansal politikaları insanları çok mutsuz eden sonuçlar doğurmuştur. Diocletianus İ.S.284'te imparator olduğu sırada da enflasyon on yıllardır vardı ancak 284 yılında %5 civarında iken sonrasında İmparatorun aşına olmadığı kadar yükselmiştir (Wassink1991;488, 490).

İmparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik bunalım, yüksek enflasyon ve paradaki değer kaybı ve benzeri sebeplerle, Diocletianus bir para reformu yapmağa karar vermiştir. Yaptığı reformla mevcut ekonomik sistemi değiştirmek niyetinde olmayıp, paranın ülke içinde kullanımı ve dolaşımını daha kolay ve uygun bir yol ile yapmak istemiştir. İlk başta para basımında kendinden öncekilerin metotlarıyla hareket etmiş ve paradaki altın miktarını 70 den 60'a indirmiştir. Yönetimde uygulamaya koyduğu sistemin Caesarlıklarına tayinler yaptıktan sonra, İ.S.295/6'dan önce bir para reformu plânlanmış ve Alexandria'da yeni bir imparatorluk parası bastırmıştır. İmparatorluk içinde kullanılan eski eyalet paralarının kullanımını hemen terk etmemiş ancak kısa süre sonra eski bölgesel sistem bakiyeleri ortadan

kaldırılarak para değiştirmekteki gclk bu şekilde tanzim etmiştir. Roma ülkesinde sayısı artmış bulunan bütün paralar imparatorluk sikkeleri olarak imparatorluğun sıkı kontrolü altında bütün darphanelerde aynı tipte basılmaya başlanmıştır. Sikke kesmek için ülkenin farklı bölgelerine darphane açılması bölgesel ihtiyaçlar, ticaretin geliştirilmesi ve ordu ihtiyaçlarının karşılanabilmesi amacına yönelik olmuştur. Darphaneler bastıkları madeni paralar üzerine konan buldukları şehrin isimlerinin kısaltmalarından ayırt edilmiştir. Bu reformda altın Aureus, gümüş Argenteus ve bakır gümüş karışımı olan ve üzerinde imparatorun başında elenkle tasvir eden “Genius Populi Romani” yazısı olan üç farklı para bastırılmıştır (Akşit 1970;237,238).

Diocletianus ve yönetim ortakları ilk sekiz yıllık iktidarları döneminde M.S.274 yılında Aurelianus’un reformundan sonra olduğu gibi, madeni para sirkülasyonunu idare etmişlerdir. Ancak İ.S.293 yılında Diocletianus ve Maximianus, Aurelianus reformundan daha ileri giden bir parasal reform başlatarak uzun yıllar sonra ilk kez Argenteus adı verilen yüksek kaliteli gümüş sikke ve Follis olarak bilinen yeni bir madeni para bastırmışlardır. Romanın diğer para birimi altın Aureus’un ağırlık standardı değiştirilerek 50’den 60 pounda çıkarılmıştır (yaklaşık 5.4575 g), (Pannekeet-Slootdorp 2013).

Roma imparatorluğunda fiyatları ve ücretleri kontrol etmek için en ünlü ve en kapsamlı girişim İmparator Diocletianus'un hükümdarlığında gerçekleşmiştir. İ.S.284 tarihli tahkim kararından kısa bir süre sonra, her türden emtia fiyatları ve ödenmemiş ücretler

eşî görülmemiş yüksekliklere ulaşmıştır. Ortaya çıkan enflasyonun nedenlerine dair tarihi kayıtlar sınırlı olsa da Diocletianus'un kendisi, yayınladığı Edict'ında enflasyonu tüccarların ve spekülâtorlerin aç gözlülüğüne bağlamıştır. Diocletianus'un enflasyonu ve ekonomideki kötü gidişî kontrol ve çabalarının etkileri oldukça iyi dökümente edilmiştir (Schuettinger, Budler 1979;20).

Diocletianus, imparatorluk iktidarını yeniden organize etmeye ve kuvvetlendirmeye gayret etmiştir. İktisadî yapıda meydana gelen temel dengesizliği giderebilmek, üretimi ve ticareti düzenli bir şekilde devam ettirebilmek için özellikle para ve fiyatlar, mesleklerin düzenlenmesi, vergiler olmak üç alanda zorlayıcı tedbirlere başvurmuştur. Diocletianus'un ilk tedbirlerinden biri iyi para basılması olmuş ve altın paranın sağlamlaştırılması için solidus adıyla altın para bastırılmıştır. Paranın değer kaybı sonucu zorunlu oluşan fiyatların yükselmesinin önüne geçebilmek için İmparatorlar iki defa 301 ve 362 yıllarında fiyatları sabit tutmak için kanunlar koymuşlardır. İ.S.301 yılında Dioclelianus'un satılık malların fiyatları ile ilgili bir belge yayınlamıştır. Bu belge ülkede baş gösteren kıtlığı ve aşırı fiyat artışlarını devletin sert bir müdahalesiyle önlemeyi amaçlamıştır. Diocletianus, bütün kötülükleri tüccar ve esnaf sınıfının para hırsına bağlayarak uzun ve sert ifadeler kullandıktan sonra, mevcut malların fiyatlarını ve hattâ el emeklerinin ücretlerini tespit etmekte, stok yapanlar, fazla fiyat isteyenler ve ödeyenler için ölüm cezaları verileceğini belirtmektedir (Tahiroğlu 2011;696,697).

Roma imparatorları Aurelianus ve Diocletianus iktidarları dönemlerinde para sistemini iyileştirmek ve istikrara kavuşturmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimler, nispeten kaliteli değerli metal sikkeler açısından daha başarılı olmasına rağmen adi metal sikkelerdeki değişiklikler o denli belirgin olmamıştır. Diocletianus döneminde tedavülde olan libranın 1/60'ı değerindeki altın sikke yerine, libranın 1/72'si değerinde altın solidus basılmıştır. Standart gümüş sikke ise İ.S. 290'ların başlarından İ.S.355-60'a kadar libranın 1/96'sı olarak istikrarını korumuştur. O tarihten itibaren 1/144 libraya, Honorius (İ.S. 395-423) zamanında da 1/216 libraya düşmüştür. Adi gümüş sikkelerin ağırlığında ciddi düşüşler, yeniden iyileştirme girişimleri ve değerlerinin yeniden belirlenmesi İ.S.4.yüzyıl boyunca sürdürülmüştür (Howgego 1998;137,138).

Diocletianus'un iktidara geldiğinde kullanılan 284 tarihli altın sikkelerin temel standart ağırlıklarında değişiklik yapılmıştır. İ.S. 286 yılında altın madeni para ağırlıkça arttırılmış ve İ.S.294 yılında da yeni gümüş paralar tanıtılmıştır. Aslında adil olarak kabul edilmesi gereken reformların ikinci ve daha radikal olan iki aşamada gerçekleştirilen uzun süreçte yeni gümüş ve büyük bakır paralardaki reformdur. İ.S.296 yılından itibaren bir iki yıl içinde etkili olması düşünülmüştür (Sutherland 1955;116vd.).

Diocletianus zamanında imparatorluğun saf gümüş sikkesinin etkili bir şekilde ıslahı gerçekleşmiştir. Değeri düşük gümüş (billon) sikkelerle, diğer kaliteli gümüş sikkelerin oldukça ayrı kategori oluşturduğu resmen kabul edilmiştir. Diocletianus'un İ.S.301 yılında

uygulamaya konan Narh kararnameğine göre Diocletianus'un saf gümüş sikkesi Argenteus, gümüş kalitesi açısından bir Nero denariusuna eşit olmasına rağmen değeri 100 denarius olarak belirlenmiştir. Buradan İ.S. 301'den sonra Roma ekonomisinde altın ve gümüş fiyatlarında bir istikrarsızlığın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Altın sikke ile gümüş sikke her zaman aynı anda ve aynı oranda değışikliğı uğramamış özellikle İ.S. ilk iki yüzyıl içinde Aureus'un içindeki altın yalnızca % 8 oranında düşerken Denarius'un içindeki gümüş hemen hemen yarı yarıya düşmüştür. İ.S.3.yüzyılın ilk yarısında ise altın ve gümüş sikkenin ağırlığındaki düşüş oranı birbirine oldukça yakın seyretmiştir (Howgego 1998;140,141,142).

Diocletianus'un İ.S. 301 yılında yayınladığı Narh Kararnamesi ile imparatorluk çapında var olan her türlü meta ve hizmet için ödenecek en yüksek fiyatların sabitlenmesi denenmiş; yeni tip ve birimlerde sikkeler basılarak paraya duyulan güvensizlik sona erdirilmeye çalışılmıştır. Bu yapılanlar ülke ekonomisindeki mali sıkıntı ve enflasyonu önlemeye yönelik reformlar olarak dikkate alınmalıdır. Ancak mali alanda yapılan reformlar başarılı olamadığı enflasyon ve paradaki bozulmanın geç Roma döneminde de devam etmesinden anlaşılmaktadır (Sivas 2008; 207).

Diocletianus'un Narh Kararnamesinden ülkede seyreden enflasyon probleminin derecesini anlayabilmenin yanında o dönem fiyatlardaki enflasyonu açıklama girişimlerinin de para miktarı, tağış ve para reformu olmak üzere üç ana kategoriye ayrıldığını da anlamak mümkün olmaktadır (Howgego 1998;143,144).

Diocletianus'un para birimini yeniden düzenleme girişimi spekülasyon ve fiyat dalgalanmalarına neden olmuştur. Bundan dolayı imparator yeni tedbirler almak zorunda kalmış ve 301 yılında da imparator ülkede birçok mal ve hizmetin azami fiyatlarını belirleyen bir listesini çıkarmıştır. Temel amacı, malların yanı sıra emeğin de fiyatlarının düşük olmasını sağlamak olmuştur (Frank 2004;256).

Hükümete yapabileceğinden daha fazlasını harcama imkânı veren bir teknik olarak taşış sikkenin basıldığı maden oranının düşürülmesidir. Sikke taşışe maruz kalıp da içindeki değeri azalınca, söz konusu herhangi bir işlemde, değer kaybını telâfi etmek için daha çok sikke istenmiştir (Howgego 1998;147).

Roma İmparatoru Diocletianus'un İ.S. 301 yılında yayımladığı Narh Kararnamesi olarak bilinen belge bizim İ.S.4.yüzyıl başlarında Akdeniz dünyasında yüksek enflasyon olduğunu anlamamıza ve o dönemde enflasyonun durdurulması için alınan tedbirlere ilişkin güzel bir örnektir. Kararnamede, ihtiyaç duyulan malların ya da satın alınması gereken hizmetlerin karşılığında telaffuz edilemeyecek büyüklükte fahiş para talep edildiği ve bu yolla haksız kazanç elde edildiğinden bahsedilmektedir. Bu durumun engellenebilmesi için malların en fazla ne kadar fiyata satılacağına ve hizmetlerin de bedelinin ne olacağına dair bir kararname yayımlanmıştır. Bu kararnamede belirtilen tavan fiyattan halkın elindeki malı satmak istememesi nedeniyle fiyat artışları yine durdurulamamış ve Diocletianus'un bu kararnamesi de başarılı olamamıştır (Tekin 2007;199).

İmparator Diocletionus halkın elindeki mallarını değerinde satmalarını sağlayabilmek için eğer satıcının malını gerçek fiyatının yarısına satmış olduğu anlaşılırsa, bu malı geri alabileceğine dair yeni bir emir çıkartmıştır. Bir başka emirle (İ.S. 301) de gerçek fiyat ile geleneksel fiyat arasında ilişki kurarak bir malın gerçek fiyatını, o mal üretiminin alışılmış (geleneksel) maliyetine dayandırılmasını şart koştur. İmparatorluğun yıkılış döneminde bu tür emirlerle sözleşme özgürlüğüne sınırlar getirilmek istenmesi de ilginçtir (Savaş 2007;80,81).

Diocletianus'un 301 yılı Narh Kararnamesi çerçevesinde ele alınabilecek olan maksimum külçe fiyatlarının itibari değerleri, bir sikke revalüasyonuna ilişkin resmi bir mektupta piyasada kendi halinde tedavül eden (dalgalanan) bir sikke olarak düşündüğümüz altın, gerçek değeri üstünde işlem görmediği, ancak gümüş Argenteus'un metal içeriğinin 1.6 katı ve billon Nummus'un metal içeriğinin 2.85 katı değer taşıdıkları, yani % 60 ve % 185 oranında değerlerinin üstünde işlem gördükleri anlaşılmaktadır. Bütün bu kanıtlar, İ.S. 301'de gümüş sikkelerin değerlerinin üstünde ve billon sikkelerin de daha fazla bir değerle tedavüle çıkartıldığını göstermeye yeterlidir (Howgego 1998;152).

Diocletianus Argenteus'un nominal değerini ve en önemli parası Follis'i 297 veya 298'de % 150 ve 301'de % 100 arttırmak zorunda kalmıştır. Bunun manası bu anlarda etkili para miktarının önemli ölçüde artması anlamına gelmektedir. Ancak mal ve hizmetlerin arzında hiçbir şey değişmediğinden, fiyatlar roket gibi yükselmiştir.

Ülkede seyreden güçlü enflasyon halkı pek çok gümüş ve altın sikkeyi biriktirmeye zorlamış ve bu durum piyasada paraların kıtlığının yakında hissedilmesine ve hükümetin de daha fazla bakır ve bronz madeni paraya çevirerek çok para basmaya teşvik etmiştir. Sonuç olarak Diocletianus'un para birimi sistemi reformu ciddi şekilde hasar görmüştür (Wassink1991;491).

Enflasyonun başlıca nedeninin, paranın devalüasyonu ya da çöküşüne bağlı olarak para arzındaki önemli artış olduğu açıkça görülmektedir. Geç cumhuriyette ve erken imparatorlukta, standart Roma madeni parası gümüş Denarius'un değeri, Diocletianus'tan önceki yıllarda, kademeli olarak azalmıştır. Diocletianus'tan önce imparatorlar kalay kaplı bakır paralar basmışlar ve hala Denarius adıyla kullanmışlardır. Bu durum paranın değerinin düşürdüğü için gümüş ve altın sikkeler doğal olarak biriktirilmiş ve artık dolaşımda bulunması azalmıştır (Schuettinger, Budler 1979;21).

Cumhuriyetin sonları ve imparatorluğun başlarından itibaren, Roma imparatorluğunun standart sikkesi, gümüş Denarius olmuştur. Uzun süre normal değerinde kullanılan gümüş Denarius'un içindeki gümüş madeni miktarı zaman zaman azaltılarak kullanılmaya devam edilmiştir. Hatta içerisindeki gümüşün azaltılmasının dışında üzeri kalay kaplanmış bakır paralar çıkarılarak aynı değerde kullanılmaya başlandığı da görülmüştür. Bunun doğal sonucu olarak da asıl gümüş ve altın sikkeler dolaşımdan kaybolmuştur. İmparator Diocletianus standart değerde Denarius adıyla yeni bir para bastırmıştır (Kent 1920;38,39).

Erken Roma İmparatorluğunun temel gümüş sikkesi Denarius, Sezar'ın emriyle bastırılan Augustus zamanında İ.Ö.15 yılında neredeyse saf gümüş, (% 95-% 98) ve sabit bir ağırlığa sahip olmasına rağmen, Roma para sisteminin geri kalanıyla ilişki içinde değeri bundan sonraki 270 yıl boyunca gümüş içeriği yavaş yavaş azalmış ve daha sonra yaklaşık % 2'ye kadar düşmüştür. Eyaletlerde Roma'dan daha hızlı gerçekleşen maden oranındaki bozulmanın son aşamasında Denarius, neredeyse gümüş yüzeye ve bakır bir çekirdeğe sahip dubleks bir madeni paraya dönüşmüştür. Yüzeyindeki kaplama o kadar inceydi ki neredeyse tamamen değerini kaybetmiştir. Bu sebeple İmparator Diocletianus tarafından yeniden yapılandırılması gerekmiştir. Diocletianus parada reformlarına İ.S. 296 yılında başlamış ve gümüş sikkeler için yeni bir hayat yaratarak büyük bir reformla Roma Parasal sistemini kurtarabilmeyi hedeflemiştir (Pense1992;213ve221).

Eğer bir sikkenin değeri, metal içeriğinde bir değişiklik olmadan iki kat artarsa, bu % 50'lik bir tağşişe eşittir. Yeni tip bir sikke, eski sikkeden daha kaliteli ve daha ağır olsa bile, şayet itibari değeri eski sikkeden daha yüksekse, bu, metal içeriğindeki bir iyileştirmeden çok, etkili bir tağşişin göstergesi olabilir. Diocletianus zamanında bazı tip sikkelerin değerinin İ.S. 301'de ikiye katlandığı (geminata potentia) bir dönem yaşanmıştır. İ.S. c. 293-6'daki Diocletianus'un gümüş sikkesi Nero denarius'unun ağırlığında iken İ.S. 301'e kadar durum değişmiş, 100 denarius'a eşit olmuştur. Yine Diocletianus'un billon sikkesinin değeri, İ.S. 301'de ikiye katlanarak 25 denarius'a

eşitlenmiştir. Böylece hemen hemen her evrede karşımıza çıkan sayısız belirsizliklere rağmen, Roma paralarının itibari değerlerinin yükselme eğiliminde olduğu açık ve bazen de çok çarpıcı olmuştur. Parada yapılan reformların ülkedeki yüksek fiyat artışlarıyla ilişkili oldukları anlaşılmaktadır. Para Kararnamesi ve Narh Kararnamesi, belki de aynı sorun karşısında bir araya gelmiş tedbirler olarak daha iyi anlaşılmaktadır. Sikke değerlerinin iki kat artırılması ile maksimum fiyatların belirlenmesinin birlikte oluşu, sikkenin alım gücünü iyileştirmek için yapılmış ortak bir girişim hissini vermektedir. Fiyatların, tağış ve para reformunun bir kombinasyonu ile belirlendiği öne sürülebilirken, Diocletianus'un İ.S.301 yılında gerçekleştirdiği para revelüasyonu ve yapılan reformlar fiyat artışlarına bir tepki gibi görünmektedir (Howgego 1998;154,156).

Roma İmparatorluğu Diocletianus dönemine kadar Claudius Victorinus'un kuralı ile biten elli yıllık aralık boyunca İ.S.268, Roma sikkesinin gümüş içeriği orijinal seviyesinin beşte birinin beşte birine düşmüştür. Parasal sistemle toplam kargaşa içinde olan ticaret İmparatorluğun ayırt edici bir özelliği olurken takas ve ekonomik aktivite engellenmiş orta sınıf neredeyse yok edilerek proletarya olmuş ve hızla serflik seviyesine kadar düşmüştür. Bu entelektüel ve ahlaki çöküş sırasında Roma tahtına İmparator Diocletianus geçmiş ve yeniden yapılanma görevini büyük bir güçle belirlemiştir. Önce merkezileşmiş bürokrasi ile ilişkili felçlerin üstesinden gelmek için, İmparatorluğun yönetimini merkezileştirmiş ve üç yeni "ortak

imparatorlar" sistemi ve yeni iktidar merkezleri oluşturmuştur. Para tamamen değersiz olması dolayısıyla, aynı ödemelere dayanan bir vergi sistemi tasarlamıştır. Bu sistem toprağı işleyen köylülerin özgürlüğünü tamamen yok etme etkisine sahip olduğundan alt sınıflar - serf durumuna düştüler ve vergilerin geleceğinden emin olmak için toprağı bağlanmışlardır. Ne yazık ki, Diocletianus'un gayreti onun anlayışını aştı imparatorlukta işleyen ekonomik güçler dolayısıyla belirli süre rahatlama sağlansa da istenen başarıya ulaşılamamıştır (Schuettinger, Budler 1979;21).

Roma İmparatoru Diocletianus ülkede oluşan Kaotik durumu yeniden şekillendirerek parasal işlemlere olan güveni yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Bunun için ülkede ortak para birimi oluşturmak üzere M.S.293-296 yıllarında, iyi kalitede ağırlıkları belirlenmiş yeni altın ve gümüş sikkeler tedavüle çıkarmak için yola çıkmıştır. Değeri düşen gümüş paranın standardını eski Neronian denariusu standardına yükseltmiştir. Eski üç metalik para sistemini yeniden yaratmak için çok sayıda altın ve gümüş gibi değerli metal üretilmesi için önlemler almıştır (Prodromidis 2006;19).

Diocletianus büyük bir ekonomist değildir. Ancak başa geçtiği dönemde imparatorluğun içinde bulunduğu durumu düzeltebilmek için reformlar yapmak zorunda kalmıştır. İktidara geldiğinde, Roma ekonomisi çok kötü ve zayıftır. Kullanımdaki madeni paralar neredeyse değersiz hale gelmiştir. Bu yüzden Diocletianus altın ve gümüş paraları yeniden düzenlemeye çalışmış ancak para birimine olan güveni yeniden kazanmaya yetecek kadar altın ve gümüş

olmadığı için yeterince başarı elde edememiştir. Ayrıca, “Bir Maksimum Fiyat Fermanı” ile ücretleri ve azami fiyatları belirleyerek enflasyonu, önlemek ve alıcıların sömürülmesini durdurmak istemiştir. Bu durum da malların karaborsaya yönlenmesine vesile olmuştur. Diocletianus vergi sistemini de ilkel bir şekilde revize ederek aynı ödemelere dayanan üretkenlik ve ekim türüne göre miktarı belirlenen iki yeni vergi uygulamıştır (Laskowska 2019).

Diocletianus askeri, finansal ve idari sistemleri tamamen yeniden düzenlemiştir. Orduyu sınır muhafızlığının yanında hareketli darbe kuvveti sağlayacak şekilde artırmış ve bu sayede baskıcı olduğu kadar verimli bir hükümet mekanizması da yaratmıştır. İdari bölgeler daraltılmış ve casusluk yapacak, raporlayacak ve özellikle vergilerin toplandığını görecektir ücretli görevlileri çoklukla görevlendirmiştir. Vergiler, sürekli ilerlemek için bir kez daha arttırılmıştır (Frank2004;255).

3. SONUÇ:

Eskiçağın genel karakteristik özelliği olan ticarete değiş tokuş usulü Roma imparatorluğunun uygulamaları arasında da yer almıştır. Önceleri hayvanları değiş tokuşta kullanmışlardır. Daha sonra ise değiş tokuşta yaşanan sıkıntılarını değerli madenleri kaba haliyle tartarak kullanmaya başlayarak aşmaya çalışmışlardır. Bu amaçla önce ham bakır çubuklar kullanılırken sonra bu çubukların üzerine Roma adını yazarak ve de üzerine resimler çizerek kullanmaya devam etmişlerdir. Romalılar ilk madeni paralarını İ.Ö.3.yüzyıl başlarında kullanmaya başlamışlardır. İlk kullanılan paralar bronz, gümüş ve altın gibi kıymetli madenlerden saf olarak ve bazen de madenler karıştırılarak bastırılıp kullanılmıştır.

Madeni para bastırmak üzere ülkenin birçok şehrinde darphaneler açılarak eyalet ve illerin birçoğuna kendi paralarını basma izni verilen Roma imparatorluğunda merkezde bastırılan paralarla diğer bölgelerde basılan sikkeler arasında her zaman değer ve maden oranları bakımında eşitlik olmadığı anlaşılmıştır. İmparatorluğun ihtiyaçlarının ekonomideki büyümeyle paralel gitmemesi dolayısıyla artan devlet harcamalarına karşılık toplanan vergilerin yetersiz kalması, daha çok vergi toplanmak istekleri halkın ekonomik gücünü aştığı durumlar meydana gelmesine sebep olmuştur. Ekonomideki çöküntü karşısında imparatorlar yeni vergiler dışında tedbir olarak daha çok madeni para basma ve de gümüş ve altın oranları düşük madeni paralar basma yoluna gitmişlerdir. Paranın basıldığı maden oranının düşürülmesine tağşiş denmektedir. Tağşiş hükümetlerin harcamalarında yapabileceğinden fazlasını harcayabilmesine imkân veren bir teknik olarak imparatorların başvurduğu yöntemlerden biri olmuştur.

Tağış yapılan para içindeki maden oranının düşmesiyle para değer kaybına uğramış, değer kaybından dolayı alım gücünü telafi etmek için daha çok paraya ihtiyaç duyulmuştur. Roma imparatorluğunda alım gücü düşük paranın tedavüle çıkarılması devalüasyon ve enflasyonun hızla artmasına vesile olmuştur. Ekonomideki kötü gidişe dur diye bilmek için sık sık Roma imparatorları devlet harcamalarını azaltmak, vergi reformu yapmak, para reformu yapmak ve devletin gelirlerini artırabilmek, bazı zamanlarda kişilerden ve devletlerden borç almak gibi birden çok farklı yöntemlerle mücadele etmek istemişlerdir. Bu reform çalışmalarında en önemli gelişmelerden biri İmparator Diocletianus tarafından yapılmıştır.

Roma imparatorluğunun ilk zamanlarında fetih hareketlerindeki başarılar, özellikle yenilgiye uğratılan devletlerden elde edilen savaş tazminatı ve vergiler ile kendi vatandaşlarından aldığı gelir vergileri devletin gelir ve gider dengesini sağlayabilmiş bu da devletin büyüme ve gelişmesinde etkili olmuştur. Roma imparatorluğunun sonlarına doğru başlayan barbar istilaları, doğu ve batıda seferlere çıkmak zorunda kalmasına vesile olurken hem askeri hem de ekonomik olarak ülkeye büyük zararlar vermiştir. Roma imparatorları İ.S.3.yüzyılda ordu krizleri, iç istikrarsızlık, siyasal ve toplumsal dönüşüm, ekonomideki krizlerden oluşan enflasyon ve devalüasyon vs. gibi birden çok krizle mücadele etmek için tağış ve para reformları başta olmak üzere farklı alanlarda atılımlar yapmak zorunda kalmışlardır. Çünkü geniş sınırlara sahip olan imparatorluğun karşılaştığı ekonomik problemler imparatorluğun diğer kurumlarının da her yerde bozularak çalışamayacak hale gelmesine sebep olmuştur.

İmparatorluğun kötüleşen durumunu düzeltmek için köklü reformların zorunluluğunu anlayan Diocletianus, radikal kararlarla İ.S.301 yılı eylül ayında çıkardığı Para Kararnamesi ile ülkedeki ekonomik krizin göstergesi olarak parada meydana gelen değer kaybını yani revalüasyonu önlemeyi ve parada meydana gelen karışıklıkları ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Ve bir diğer uygulaması olan Narh kararnamesi ile de ülkede meydana gelen mallardaki fahiş fiyat artışı, genel manada enflasyonun engellenmesi için önemli reformlar yapmıştır.

Diocletianus yaptığı para reformuyla ülkedeki mevcut ekonomik sistemi değiştirmek niyetinde olmamış ülkede paranın devrini daha kolay ve uygun yollarla yapabilmeyi hedeflemiştir. Aynı zamanda bütün ülkede para basmanın tek merkezden ve tek elden yapılmasını emrederek ülkede para birliğini sağlamayı da hedeflediği anlaşılmıştır. Diocletianus ve seleflerinin Roma para sistemini iyileştirmek ve istikrara kavuşturmak üzere uygulamaya koydukları girişimler nispeten kaliteli değerli metal sikkeler özellikle altın ve kaliteli gümüş açısından daha başarılı olsa da, adi gümüş ve diğer metal sikkelerdeki değişikliklerin o denli belirgin ve başarılı olmadığı, ağırlığında ciddi düşüşler, yeniden iyileştirme girişimleri ve değerlerinin yeniden belirlenmesi çalışmalarının İ.S.4.yüzyıl boyunca iş başına gelen imparatorlar döneminde de sürdürülmesinden anlaşılmaktadır.

Diocletianus, Roma devletinin çöküşünü engellemek amacıyla, daha önce L.Septimius Severus, Publius Licinius, Egnatius Gallienus ve L.Domitius Aurelianus gibi kendinden önceki devlet yöneticileri

tarafından siyasi idari ve ekonomik alanda yapılan yeniliklere devam ederek bunların tamamlanmalarını sağlamıştır. Bütün bunlarla imparatorluğun gerilemesi durdurularak daha bir buçuk asrın üzerinde bir müddet siyasî varlığını koruyabilmesini ve dolayısıyla da yıkılmasının geciktirilmesini başaramıştır.

KAYNAKÇA

- Akşit O. 1970, Roma imparatorluk Tarihi(M.S.193-395) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Atlan S., 1970 Roma Tarihinin Ana Hatları, I.kısım Cumhuriyet Devri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:1529, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Baydur N., 1998 Roma Sikkeleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, I.baskı, İstanbul.
- Eutropius, 2007 Breviarum Historiae Romanae-Roma Tarihinin Özeti, Çev: Çiğdem Menzilioğlu, I. Basım, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Frank T., 2004 An Economic History of Rome, Second Edition Revised, Batoche Books, Kitchener .
- Güran T.,2014 İktisat Tarihi, Der yayınları, İstanbul.
- Howgego C., 1998, Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi, Çeviri; Oğuz Tekin, 1.baskı, Homer Kitabevi, İstanbul.
- İznik E., 2011, *İmparator Diocletianus'un "Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı"*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:30,Sayı:49,ss.97-130, Ankara.
- Kent R. G.,1920, *The Edict of Diocletian Fixing Maximum Prices*, University of Pennsylvania Law Review and American Law Register, Vol. 69, No. 1(Nov., 1920), pp. 35-47.
- Laskowska M., 2019, Diocletian, , Hadrian, and Octavian Augustus - Disenchanting Roman Emperors, https://www.researchgate.net/publication/315490695_Diocletian_Hadrian_and_Octavian_Aug

- ustus_-_Disenchanting_Roman_Emperors (Erişim tarihi:12.02.2019)
- (Mizancı)M. M. 2007 Sadeleştiren, Faruk Yılmaz, Tarih-i Umumi (Genel Dünya tarihi) 2.cilt Roma Tarihi, Berikan Yayınları,1.baskı, Ankara.
- Özsait M.,1982, Anadolu'da Roma Egemenliği, Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, cilt.2, Görsel Yayınları, İstanbul.
- Pannekeet C.G.J.-Slootdorp 2013, "Diocletians monetary reform" [http://www.moneta-coins.com/library/ Diocletians_Monetary_Reform.pdf](http://www.moneta-coins.com/library/Diocletians_Monetary_Reform.pdf) (Erişim Tarihi:14.09.2018).
- Pense A. W.,1992, *The Decline and Fall of the Roman Denarius*, Materials Characterization, Volume 29, Issue2, September 1992, Pages 213-222.
- Pródromos-I. P.,2006, Centre Of Planning And Economic Research, Another View on an Old Inflation: Environment and Policies in the Roman Empire up to Diocletian's Price Edict, February 2006, Athens, Greece 2006.,[https://www.kepe. gr/ pdf/ D.P/dp_85.pdf](https://www.kepe.gr/pdf/D.P/dp_85.pdf), (Erřim Tarihi 05.10.2018).
- Roux P. L, 2006, Roma İmparatorluğu, Türkçesi, İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, I.baskı, Temmuz 2006, Ankara.
- Savaş V.,F.,2007, İktisatın Tarihi, Siyasal Yayınevi,5.baskı, Ankara.
- Schuettinger R.L., Eamonn F. B., 1979, Forty centuries of wage and price controls: How Not To Fight Inflation, With a Foreword by, David I. Meiselman,The Heritage Foundation, Washington,

D.C. Distributed by Caroline House, Publishers, Inc.Thornwood, NewYork.

Sivas T.,2008, Uygarlık Tarihi, Anadolu Üni. web-ofset,3.baskı, Eskişehir.

Sutherland C.H.V.,1955, *Diocletian's Reform of the Coinage: A Chronological Note*, The Journal of Roman Studies, Vol. 45, Parts 1 and 2 (1955), pp. 116-118.

Tahiroğlu B., 2011, *Roma Devletinin İktisadi Krizleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:45, Sayı:1-4, ss.677-706, Kasım 2011,İstanbul.

Tekin O.,2007, İletişim Anadolu Uygarlıkları, Eski Anadolu ve Trakya Ege göçlerinden Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasına kadar (m.ö.12.m.s.4.yüzyıllar Arası), İletişim Yayınları, İstanbul.

Wassink A.,1991, “ *Inflation and Financial Policy under the Roman Empire to the Price Edict of 301 A.D*”. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd.40,H.4(1991),pp.465-493 Published by: Franz Steiner Verlag Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/4436215>(Accessed: 24-09-2018 13:58 UTC.)

BÖLÜM 2:

TRABZON'DA GEÇ OSMANLI DÖNEMİNE AİT BİR KAPUSEN YAPISI: SANCTA MARIA TRAPEZUNTIS KATOLİK KİLİSESİ

Dr. Öğr. Üyesi İlgül KAYA ZENBİLCİ¹

---

¹ Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi, Yozgat, Türkiye.
ilkgul.zenbilci@yobu.edu.tr

GİRİŞ²

*Non sic impii, non sic;
sed tamquam pulvis quem projicit ventus a facie terræ.
Ideo non resurgent impii in judicio,
neque peccatores in concilio justorum:
quoniam novit Dominus viam justorum,
et iter impiorum peribit.*

(Vulgat Latince, Mezmurlar 1:4-6)³

*"Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi Rahibi Andrea Santoro'nun † anısına
(7 Eylül 1945-5 Şubat 2006)"*

Türk siyasi tarihinde 19. yüzyıl, Osmanlı Devletinin çöküşünü hızlandıran pek çok gelişmeyi içinde barındırır; yüzyıl içinde Osmanlı Devleti bünyesinde, özellikle Anadolu'da yaşamını sürdüren gayrimüslim toplulukların "hareketlenme /ayaklanma" ve onlara tanınan imtiyazların ortaya çıkışını hazırlayan birtakım olaylar baş göstermiştir. 18. yüzyıla damgasını vuran ve ardından gelen yüzyıldaki pek çok olayın temelini oluşturan 5 Mayıs 1789'da başlayıp 9 Kasım 1799'da sona eren Fransız İhtilâli (McPhee, 2006) genel anlamda, benlik ve varoluş kavgası veren topluluklar için cesaretlendirici ve örnek bir olgu olarak düşünülmelidir. İhtilâl sonucunda dünyayı saran özgürlük akımının dalgaları ve toplumsal hak, eşitlik, adalet gibi kavramları işaret eden ihtilâl ilkeleri, pek çok

---

² Bu çalışmaya katkılarından dolayı Valerio Mancuso'ya (Vatikan Kütüphanesi), Francesca Baldini'ye (Andrea Santoro Vakfı Basın Ofisi), Rahip Antonio Kostasidis'e (Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi), rölöve, alan çalışması ve bazı fotoğraflar için Sema Yılmaz ve İbrahim Yılmaz'a, Osmanlıca metinlerin çevirisi için Araş. Gör. Dr. Arif Edip'e (Yozgat Bozok Üniversitesi, Edebiyat Bölümü), tarih redaksiyonu için Araş. Gör. Zeliha Buket Kalaycı'ya (Yozgat Bozok Üniversitesi, Tarih Bölümü) teşekkürlerimi sunarım.

³ *Kötüler böyle değil / Rüzgârın savurduğu saman çöpüne benzerler. / Bu yüzden yargılanınca aklanamaz, / Doğrular topluluğunda yer bulamaz günahkârlar. / Çünkü Rab doğruların yolunu gözetir. / Kötülerin yolu ise ölüme götürür.*" (Migne, 1846:121-122).

devlet gibi, Osmanlı Devleti'ni de sarsmıştır. Fransız İhtilâli'nin Osmanlı gayrimüslim tebaasına getirisi -19. yüzyılın diğer birtakım olaylarının da hazırladığı zeminle birlikte- 11 Cemâziyelâhir 1272'de (M. 18 Şubat 1856) kabul edilen Islahat Fermanı olmuştur. Islahat Fermanı'nın özellikle 11inci ve 13üncü maddeleri, "*bir mahalde bulunan ve aynı mezhebe sahip olan cemaatlere, kendi dinî yapılarının, hastanelerinin, okullarının ve mezarlıklarının eski mimarî şekline uygun bir şekilde yapılmasında ortaya çıkan güçlükleri gidermek suretiyle; padişahın izni ve belli bir süre gözetimi altında, daha kolay bir şekilde tamir edebilme*" yolunu açmıştır (Gümüş, 2008:222). 14üncü madde ise, ferman öncesine nazaran, yeni gayrimüslim yapılarının inşası konusunda daha tavizkâr olduğunu göstermektedir ve bu maddeyle ilgili husustaki bürokrasi önüne set çeken engellerin azaltılması öngörülmüştür. Bahsi geçen madde Islahat Fermanı sonrasında hem dinî yapıların (kilise ve havra gibi) sayı olarak hızla artması hem de boyutlarının büyümesinin önünü açmıştır. Gayrimüslimler de bu serbestliği sonuna kadar kullanmışlardır (Gümüş, 2008:222). Ferman sonrasında, Anadolu'da yaşayan gayrimüslimlerin yeni ibadet yerleri ve eğitim kurumu kurma konusundaki taleplerine ilişkin T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde (B.O.A.) sayısız belge vardır. Gayrimüslimlerin taleplerine ilişkin belgelere istinaden; Osmanlı hükümeti gayrimüslim vatandaşlarının isteklerini imkânları ölçüsünde gidermeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Şüphesiz ki tarih boyunca önemli bir liman kenti olan Trabzon'un buraya sığmayacak kadar uzun bir geçmişi vardır. 19. yüzyıla bakılacak olursa, pek çok seyyahın da kaydettiği üzere, kentin ve limanının önemini sürdürdüğüne dair genel bir çıkarım yapmak yerinde olur. 1838'de Trabzon'a gelen Charles Texier'in de belirttiği cümlelerle "*...Trabzon şehri iskelesi, kuzey Armeniya, Medya ve İran şehirlerinin ticaretinin giriş yeri idi.*" (Texier, 2002:154).

Trabzon'un liman kenti olarak önem kazanmasındaki siyasi etkenlerden biri, tartışmasız Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasını resmîleştiren 1744 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'ydı (Yılmaz, 2009:369). Kentin limanı Karadeniz ticaretinin doğudaki parçası olarak daha da önem kazandı ve aynı zamanda -Texier'in metnindeki "*Şimdi ise Trabzon, yine İran'ın transit ticaretine geçittir...*" (Texier, 2002:155) ifadesini baz alacak olursak- 19. yüzyılın -hiç değilse- ortalarına doğru kent, İran'a giden ve Anadolu'nun kuzeyinden geçen ticari karayolunun bir ayağıydı.

Trabzon limanına ek olarak; Texier'in kentin tarihçesini kısaca aktardıktan sonra, o dönemdeki mevcut durumuna ilişkin kayda aldığı bilgiler de oldukça önemlidir. Texier; "*Trabzon, şimdi mareşal unvanına sahip üç tuğlu bir paşanın yönetim merkezidir... Şehir tamamen deniz kenarındadır. Bu tarafta ne sığlık, ne de liman vardır. Hemen hemen sürekli olarak su altında bulunan dar bir kum şeridi, surlar boyunca devam eder. Trabzon kayıkçıları, gemilerini burada karaya çekerler. Şehrin kuzey köşesinde, volkanik kayalardan meydana gelmiş bir burun vardır; bu kayalarla kıyı arasındaki girinti,*

eski liman idi, burası şimdi kum dolmuştur. Bu burnun tepesinde, 1836 yılına kadar ayakta kalmış kalenin yanmış harabesi görünüyordu. Buna, Güzel Saray adını verirlerdi... Kum dolmuş limanın kule denilen yeri tersanedir... Şehrin aşağı kısmında Türkler oturur. Hıristiyanlar kuzeydoğudaki mahalleye yerleşmişlerdir... Yukarı kısmı kalenin hendeği işgal eder... Bütün şehri, kale adı verilen duvar sarmıştır. Dış mahallede Hıristiyanlar, işçi ve esnaf takımı ikamet eder." demektedir (Texier, 2002:156, 159).

Kentin nüfusuna ilişkin Texier'in verdiği bilgiler ise şu şekildedir: "*Şehir, 8000 hane kadar tahmin edilir; bunların 500'ü Ermeni, 1500 kadarı Rum ve 6000'i Türk'tür. Hıristiyanlar sekiz, Türkler 28 mahalle oluştururlar.*" (Texier, 2002:159).

Esasen, kente Texier'den önce, 1813 yılında gelen John MacDonald Kinneir ve sonrasında pek çok seyyah, diplomat ya da devlet adamı kentin etnik yapısı ve nüfusuna ilişkin bilgiler vermiştir. Kinneir Trabzon'un Türk, Rum, Yahudi, Ermeni, Gürcü, Mingrelli, Çerkez ve Tatar tebaadan oluştuğunu belirtir ve nüfusun yaklaşık 15000 kişiden ibaret olduğunu kaydeder (Kinneir, 1818:341). İlginç olan, Kinneir'in notlarında kentteki Yahudi varlığından söz etmiş olmasıdır. 19. yüzyıl seyyahları arasında kentte Yahudi bir tebaa olduğunu belirten başka bir seyyah yoktur. 1833 yılında Trabzon'da bulunan Eli Smith kentin nüfusundan söz eden bir diğer isimdir. Smith'in belirttiği üzere kentteki Rumlar yaklaşık 500 aile, Ermeniler 250 aile, Katolik olan Ermeniler yaklaşık 80-90 aile ve Müslüman aileler ise 3500-4000 kadardı. Kentin nüfusu ise toplamda 15000'den daha fazla değildi

(Smith, 1833:322). 1830-1837 yılları arasında İngiltere'nin Trabzon Konsolosu olarak görev yapan James Brant, kentin nüfusunun 25000-30000 arasında olduğunu, bunlar arasında 24000 Müslüman, 3500-4000 Rum bulunduğunu ve 1500-2000 kişinin ise Ermeniler'den oluştuğunu; Müslümanlar'ın çoğunluğunu oluşturan Türkler'i, Lazlar'ın, Tatarlar'ın, Çerkezler'in, Kürtler'in ve Trabzon'da yerleşik bulunan İranlı tüccarların takip ettiğini kaydeder (Turgay, 1982:302-303). 1840'larda Trabzon'a gelen W. F. Ainsworth kentin 25000 civarında nüfusu olduğundan söz eder (Ainsworth, 1842:399). Aynı yıl Trabzon'a gelen J. P. Fallmerayer ise kentte 5800 ev ve tahmini 30000 ile 33000 yaşayan nüfus olduğunu belirtmektedir. 5800 evin 5000'inin Türk, 400'ün biraz üzerinde Rum, 300'ünün Ermeni ve 98'inin ise Katolik Ermeni ile Frenklere ait olduğunu dile getirir (Fallmerayer, 2002:55). 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, 1858'de Trabzon'a uğrayan A. D. Mordtmann'a göre kentin nüfusu 60000 gibi yüksek bir rakamdır (Mordtmann, 1925:412). Şu halde 19. yüzyıl seyyahlarının notlarında verilen kentin nüfusuna ilişkin bilgilerin birbiriyle uyuşmadığı görülmektedir. 2006 yılında yapılan bir yüksek lisans tezinde Trabzon'a uğrayan seyyahların nüfus hakkında verdikleri bilgilerin tutarsızlığı bir tablo vasıtasıyla detaylı olarak değerlendirilmiş; tutarsız veriler yorumlanmıştır (Yılmaz, 2006:40).

Nüfus verileri göz önüne alındığında, bu çalışma için önemli olan, 19. yüzyılda kentteki gayrimüslim nüfusun dağılımıdır. Çünkü yüzyıl içinde, hâlihazırda ayakta olan kentteki gayrimüslim yapıları azımsanmayacak sayıdadır. 1817'de Minas Bijişkyan'ın aktardığı

notlarından öğrenildiği üzere o dönemde kullanılan yapılar arasında Georgios (Rum), Ay Gorğor (Rum), Ay Yorgi (Rum), Hristos (Rum), Ay Vasil (Rum), Faroz (Rum), Sotka (Rum) Kiliseleri'nin adı aynı zamanda gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelere verilmişti. Rahibeler Manastırı (Rum), Asdvadzadzin (Ermeni), Çarhapan (Ermeni), Surp Ohannes (Ermeni ve Rum), Surp Oksent (Ermeni) Kilisesi ise Bıjışkyan'ın aktardıkları arasında adı geçen kentin diğer gayrimüslim yapılarıydı (Bıjışkyan, 1969:51-55). Texier'in kaydettiğine göre Trabzon'un merkezindeki kiliselerden dördü Ermeniler'in, yedisinde ibadet edilen 24 kilise ise Rumlar'ındı (Texier, 2002:159). Tabii ki Texier yalnızca 1838'de gördüğü yapıları kaydetmiştir. Çünkü bu yapılara ek olarak B.O.A. belgelerinin de somut kanıt olarak sunduğu üzere 19. yüzyılda gayrimüslimler için inşa edilen yeni yapılar -ve hatta inşa talebinde bulunulan yapılar da- vardı.

Trabzon'daki Bizans döneminden kalan kiliselerin çoğu artık cami olarak kullanıldığından, kentteki gayrimüslim nüfusun da -1829 tarihli Edirne Antlaşması'nın sağladığı ticari hareketlilik gibi- birtakım siyasi olaylar sonucunda aniden artış göstermesi nedeniyle yeni ibadet mekânlarına/yapılarına ihtiyaç duyulduğu muhakkaktır. Sözgelimi; Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi bu doğrultuda inşa edilmiştir. 1845'te Çar I. Nikola döneminde, Çarlık Rusyası'nın Gürcistan topraklarını işgal etmesi sonrasında ülkeden sürdüğü Fransiskenler'in bir kolu olan Kapusen (ya da *Kapuçin*) keşişlerinden oluşan sekiz İtalyan misyonerin (*Prefettura Apostolica delle Missioni di Trebisonda*) Trabzon'a yerleşmesi (da Terzorio, 1913:10, Kyriakidis,

2015) durumu söz konusu olmuştu. Keşişler kilisenin inşa sürecindeki ilk adımı atanlardı.

Bu çalışmada Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi'nin inşa süreci, mimarisi, malzeme-teknik özellikleri ve duvar resimleri ele alınmaktadır. Amacımız 19. yüzyıl Geç Osmanlı gayrimüslim yapılarının genel özellikleri bağlamında kilisenin önemini ortaya koymaktır. Yapı bugün tümüyle ayakta ve sağlam durumda olup, Vatikan'ın mülkiyetindedir; özgün işleviyle halen kilise olarak kullanılmaktadır. Kilise'ye ilişkin bu araştırmada sunulan veriler 2002 yılında yaptığımız arazi çalışmasının sonuçlarını ve aynı zamanda yapının günümüzdeki mevcut durumunu içermektedir. Yapıda duvar resimlerinin kısmen boyanması, nişler içine yerleştirilmiş heykellerin yerlerinin değiştirilmesi gibi bazı değişiklikler olmuştur. Günümüzde kilisede restorasyon çalışmaları sürdürülmektedir.

1. Sancta Maria Trapezuntis Katolik Kilisesi

1.1. Kilisenin Meryem'e İthafı

Hıristiyan inancında Meryem'in özel bir yeri vardır. Meryem Ortodoks toplumu tarafından "*panagia*" (*tümüyle kutsal*), "*panamomitos*" (*lekesiz*), "*akhrantos*" (*tertemiz*) olarak kabul edilmiştir. Ona "*Theotokos*" (*Tanrı-doğuran*) unvanı layık görülmüştür. Sıklıkla Hıristiyanların "koruyucu azizesi" olarak anılır (Chaillot, 2019:122). Hem Ortodoks hem de Katolik kiliselerinin tarihinde Meryem'e yazılmış sayısız ilahi vardır. 431'deki Ephesos Konsili'nden sonra kaleme alınan "Akathistos İlahisi" (Peltemaa, 2001:50 vd.), Latince

olarak yazılan ve 8. yüzyıla ait bir el yazmasında rastlanan "Ave Maris Stella" (Brittain, 1951:79) Orta Çağdan bilinen en ünlü örneklerdir. Batı kilisesinde 11.-12. yüzyıllarda Meryem'e bağlılık önem kazanmış; Benedikten ile Şartrö manastırları ve sonrasında Dominikenler ile Fransiskenler Meryem'e bağlılıklarını artırmışlardı (Thompson, 2019: 250-251).

Meryem, Fransiskenler ve onların bir kolu olan Kapusen keşişleri tarafından kraliçe olarak görüldü. Dinî bir efsaneye göre; "*Assisili Aziz Francisco (San Francesco d'Assisi, 1181-1226) bir gün kendine bağlı keşişlerin kırmızı ve çok dik bir merdiven yardımıyla İsa'ya ulaşmaya çalıştıklarını gördü. Keşişler birkaç basamak çıktıktan sonra geri çekildiler. O sırada İsa Aziz Francisco'ya görünerek; zirvesinde Meryem'in durduğu beyaz ve fazla dik olmayan bir başka merdiveni işaret etti. Ardından Aziz Francisco'ya şöyle dedi: "Oğullarınıza annemin merdiveni tarafından gitmelerini öğütleyin."* Aziz Francisco'nun Bakire Meryem'e bağlılığı kilise tarihinde Meryem'e en büyük adanmışlığı sembolize eder. Celanolu Thomas'ın II. Vita'sında söz ettiği üzere, Assisli Francisco'nun Meryem'e sevgisi kelimelerin ötesindeydi. Aziz Francisco, Meryem'i keşişlerinin koruyucusu ve kraliçesi olarak seçti; onlara daima Tanrı'nın Annesi'ne sıkı sıkıya bağlı kalmayı öğütledi." (Capuchin Franciscans, 2019).

Bizans İmparatorluğu döneminde Meryem'in kutsiyeti adına inşa edilen yapılarla vurgulandı. Konstantinopolis'te (*İstanbul*) olduğu gibi Trapezounta'da da (*Trabzon*) Meryem adına pek çok kilise ve manastır inşa edildi. Theotokos Khrysokephalos (*Altın Başlı Meryem*),

Theotokos Eleousa (*Şefkatli Meryem*), Theotokos Evangelistria (*Meryem'e Müjde*), Panagia Paramythia (*Tesellici Meryem*), Theotokos Theoskepastos (*Tanrı Tarafından Korunan Meryem*), Koimesis [1] ve Koimesis [2] (*Meryem'in Ölümü*) Kilisesi Meryem'e adanmış Trapezounta'daki Bizans dönemi yapılarından bazılarıydı. Muhtemelen, Hıristiyan dünyasında Aziz Luka tarafından çizildiğine inanılan ve mucizevî olarak Matzouka'daki (*Maçka*) Bizans dönemine ait Soumela (ya da *Meryemana*) Manastırı'nda (Bryer, 2002:263) bulunan Meryem ikonası (*Soumeliotissa*) manastıra adını verdi (*Panagia*). İkon aslında *Panagia Athinotissa* ikonuydu ve 4. yüzyılın sonlarından biraz önce Atina'dan Pontus'a getirilmişti (Haland, 2014:149). Manastırın da adı esasen *Mela* Dağı'ndaki Manastır anlamına gelen *Stou Mela* Manastırı idi; sonradan ikonla ilişkili olarak Panagia Soumela olarak anılmaya başlandı.

Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi yapının inşa sürecinde rol oynayan Fransisken-Kapusen keşişlerin geleneksel bağlılık yemine sadık kalınma arzusuyla Meryem'e adandı. Keşişlerden birinin Tiflis'ten gizlice getirdiği ve sonradan yapıya yerleştirilen "Çocuğun Sakin Uykusuna Bakan Meryem" (*Maria Vigente Sul Bambino Dormiente Tranquillo*) tablosu (Vicariatus Apostolis Anatoliae, 2015) bu bağlılığın en önemli göstergesiydi. 1990'lı yıllarda tablo kiliseden çalındı ve yerine bir imitasyonu asıldı (Foto.1).

Foto.1."Çocuğun Sakin Uykusuna Bakan Meryem" resminin imitasyonu

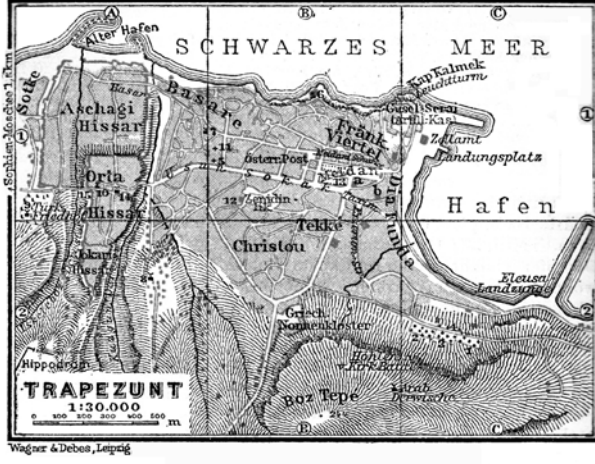
Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

1.2. Kilisenin Konumu

Yapı, günümüzde kent merkezini teşkil eden Ortahisar (Harita 1) ilçesinde, İskenderpaşa Mahallesi Sümer Sokak'tadır. Mahallenin adının 19. yüzyılın ilk çeyreğinde de aynı olduğu anlaşılmaktadır (Bryer ve Winfield, 1985:200). B.O.A. arşiv belgelerinde mahallenin adının yer aldığı en eski tarihli belge 11 Cemâziyelevvel 1277 (M. 25 Kasım 1860) tarihine aittir (B.O.A.-A.}MKT.UM.438.28).

A. Bryer ve D. Winfield'ın belirttiği üzere; kilisenin bulunduğu yer "*Meydan'la deniz arasında, Santa Marina Mahallesi içinde*"dir (Bryer ve Winfield, 1985:229).

T. Açık'ın bir makalesinde fetihten 19. yüzyıla kadar Trabzon kentinin mahallelerine yer verilmiştir. Çalışmada geçtiği üzere, kentin doğu varoşunda yer alan *Ayu Marina* adlı bir gayrimüslim mahallesi vardır (Turan, 2017:34). 1651 tarihinde Trabzon Valisi Mehmed Paşa ve kadısı Mevlânâ Hasan'ın yaptığı avârız tahririne göre Trabzon şehrinde vergi vermekle yükümlü 18 mahalle arasında *Ayu Marina-i Kebîr* Mahallesinin adı geçer (Turan, 2017:32). 1681 tarihli Mufassal Avarızhane Defteri'nde yer alan kayıtlarda dokuzu Müslüman 12'si Hristiyan olmak üzere 21 mahalleye işaret edilmiştir ki; bu mahalleler arasındaki Hristiyan mahalleleri arasında *Aya Marina* Mahallesi adına da rastlanır (Turan, 2017:41). Yine arşiv belgelerinden 1684 tarihli ve cizyehaneleri ile ilgili olan kayıttaki gayrimüslim mahalleri arasında (Turan, 2017:42); 5 Rebiülâhir 1143 (M. 18 Ekim 1730) tarihli ve beldâr bedellerinin tevzi' edildiği bir kayıтта (Turan, 2017:47), 1730 tarihli beldâr bedellerinin yer aldığı kayıt ile hurufat defterindeki mahalleler arasında *Ayu Marina* Mahallesi yer almaktadır (Turan, 2017:49). Muhtemelen Bryer ve Winfield'in söz ettiği Santa Marina Mahallesi ile Osmanlı arşiv belgelerinde geçen *Ayu Marina*, *Ayu Marina-i Kebîr* ve *Aya Marina* Hristiyan/gayrimüslim mahalleleri aynı yeri işaret etmektedir.

Erklärung der Zahlen. *Friedhöfe*: 1. Armenisch-kathol. C 2; 2. Griechischer C 2; 3. Lateinischer C 2; 4. Protestantischer C 2. — *Moscheen und Kirchen*: 5. Ai Jané B 1; 6. Griechische Kathedrale B 1; 7. Große Moschee A B 1; 8. Jeni Dschuma Dschami (St. Eugenius) A 2; 9. Kathonim-Moschee A 1; 10. Orta Hissar Dschami A 1; 11. St. Basilius B 1. — 12. Österr.-ungar. Vizekonsulat B 1. — 13. Anlagen des Hurrijet Meidan B 1. — 14. Serai A 1. — 15. Zendan Kapu A 1.

Harita 1. Trabzon haritası

Kaynak: Wagner-Debes, 1914.

1.3. Arşiv Belgeleri ve Kaynaklar Işığında Kilisenin İnşa Süreci

B.O.A.'nde 23 Cemâziyelevvel 1271 (M. 11 Şubat 1855) tarihli genel bir dilekçede Midilli adası, Mersin şehir merkezi, Bingazi ve Trabzon'da bulunan Latin Katolik tebaanın ibadetlerini yerine getirmesi ve bu cemaatlere ait olacak kiliselerin inşaatı için ruhsat talep edilmektedir (B.O.A.-A.}AMD.53-88).

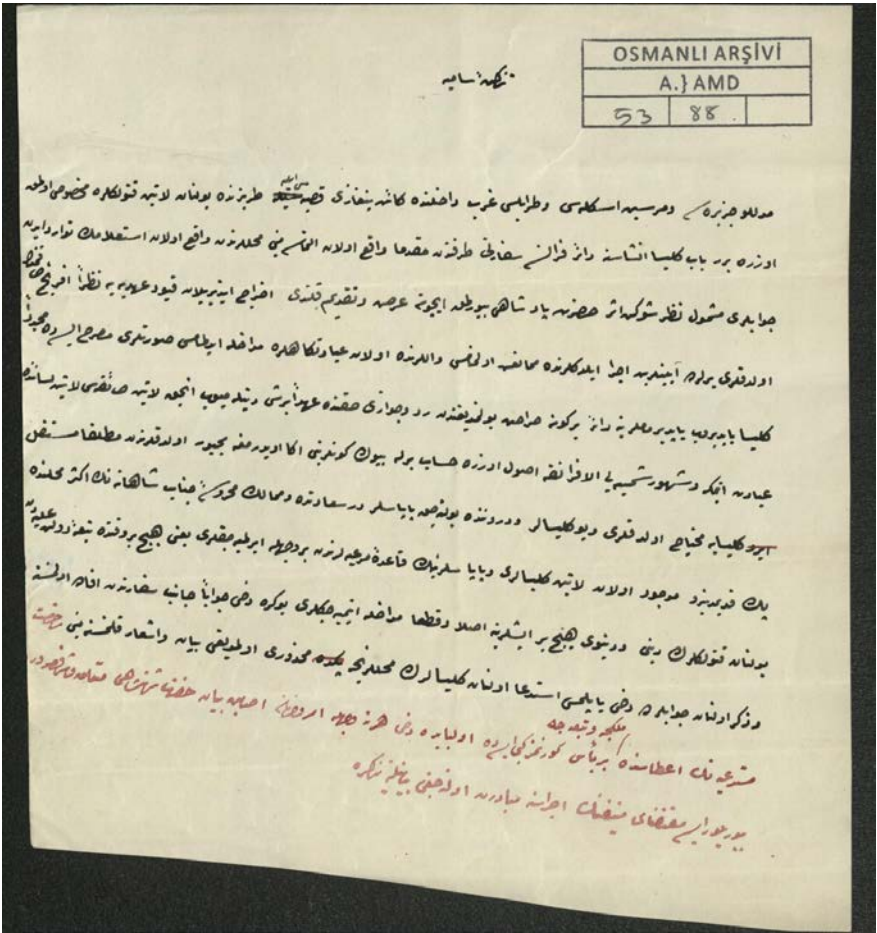

Foto.2. B.O.A.'nde 23 Cemâziyelevvel 1271 (M. 11 Şubat 1855)

tarihli inşa ruhsat talep dilekçesi

Kaynak: B.O.A.-A.}AMD.53-88.

Belgenin metni şu şekildedir:

"Tezkere-i Sâmiye

Midillü Cezâiresi ve Mersin iskelesi ve Trablus-î Garb dâhilinde kâin Bingâzi kasabası ile Trabzon'da bulunan Latin Katolıklere mahsûs olmak üzere birer bâb kilise inşâsına dâir Fransa Sefâreti tarafından

mukaddimen vâki olan iltimâsa mebnî mahallerinden vâki olan istilâmın tevârüt eden cevâbları meşmûl nazar-ı şevket-i eser-i Hazreti padişâhî buyurulmak için arz ve takdim kılındı. İhrâc ittirilen kuyûd-ı ahdiyyeye nazaran Efrenç takımının oldukları yerlerde âyinlerin icrâ eylediklerinde ... olmağı ve ellerinde olan ibadetgâhlara müdahâle edilmemesi suretleri ... ise de müceddiden kilise yaptırıp yaptırmamalarına dâir bir gûne ... bulunmadığından red ve cevâzı hakkında uhden bir şey denilemeyüb ancak Latin tâifesi Latin lisânında ibâdet etmeğe ve şuhur-ı şemsiyeyi alafranga usûl üzere hesâb birle büyük günlerini ana uydurmağa mecbûr olduklarından ... kiliseye muhtâc oldukları ve bu kiliseler ve derûnunda bulunacak papaslar Dersaâdette ve memâlik-i mahrûsa-i cenâb-ı şâhânenin ekser mahallinde pek kadîmden beri mevcûd olan Latin kiliseleri ve papaslarının kâide-i meriyyelerinden ber-vechle ayrılmayacakları yâni hiç bir vakitte teba-i Devlet-i Âliyyede bulunan Katoliklerin dînî ve dünyevî hiç bir işlerine aslâ ve kat'â müdâhale etmeyecekleri bu kerre dahî cevâben canib-i sefâretten ifâde olunmasına ve zikr olunan cevâblarda dahi yapılması istidâ olunan kiliselerin mahallerince mahzûru olmadığını beyân ve işâr kılınmasına mebnî ruhsat-ı müstid'iyyenin itâsında mülkce ve teb'aca bir be's görünmez gibi ise de ol bâbda dahi her ne vech ile emr-ü fermâna isâbet beyân hazretî şehinşâhî ... buyurulur ise muhtezâ-yı münîfin icrâsına mübâderet olunacağını beyân ile tezkere." (Foto. 2).

Söz konusu belge, Sancta Maria Kilisesi ile ilişkili olması açısından birkaç yönden önemlidir. Birincisi dilekçenin tarihi Sultan Abdülmecid Hân'ın kilisenin inşası için yayınladığı fermanının tarihinden (H. 10 Cemâziyelâhir 1271/M. 28 Şubat 1855, Şentürk, 1975:24, Bryer ve Winfield, 1985:229) öncedir. Bir diğeri Latin Katoliklere ait Trabzon'da 19. yüzyıla ait başka herhangi bir kilise yoktur; aynı zamanda inşası talep edilen Latin Katolik kilisesine dair -verdiğimiz belgeden başka- herhangi bir arşiv belgesi bulunmamaktadır. Bir diğer önemli ayrıntı da Vicariatus Apostolis Anatoliae'de kiliseye ilişkin verilen bilgide Fransız Konsolosu Clérambault'un kilisenin inşa sürecinde rol oynayan Kapusen keşişlere bir vakıf kurmaları konusunda destek olduğunun belirtilmiş olmasıdır (Vicariatus Apostolis Anatoliae, 2015). Bu bağlamda, belgedeki "... *Trabzon'da bulunan Latin Katoliklere mahsûs olmak üzere birer bâb kilise inşâsına dâir Fransa Sefâreti tarafından mukaddimen vâki olan ...*" cümlesi ile ilintili olarak hem inşası talep olunan Trabzon'daki yapının Sancta Maria Kilisesi olduğu tahmin edilebilir, hem de bu talebin Fransız Konsoloslğu aracılığıyla yapılmış olduğu anlaşılır.

Chronique Religieuse de Dijon raporlarında; "1845'te Rus hükümeti tarafından kovulan Kapusenler'in Trabzon'a yerleşip bir misyon kurduklarından söz edilir. Aslında Sultan'ın keşişlere bir kilise kurmaları için izin verdiğini; ancak kaynak yetersizliğinden inşaatın başlatılmasına izin verilmediği belirtilir. Fransız konsolosu Dercher'in kilisenin ilk taşını koyan kişi olduğu vurgulanmıştır. Bu bilgilere ek olarak, raporda kilisenin Küçük Asya'nın bu kısmında yer

alan ilk Latin Katolik yapısı olacağı, misyon birliğinin apostolik yöneticisi (*Le préfet apostolique de la Mission*) Péro Filippo de Bologne'nin yeni bir ev inşaatında Katolikler'in cömertliğini sergileyerek keşişlere yardım ettiği" kaydedilmiştir (Eglise Catholique, 8 Şubat 1869:138-139).

C. Şentürk'ün "Trebizond" adlı yayınında Sancta Maria Kilisesi'ne dair bazı bilgiler verilmiştir. Şentürk'ün belirttiği üzere; "Yapı Abdülmecid'in 28 Şubat 1855 tarihindeki fermanı sonrası 1869'da Barok üslupta, üç nefli ve apsissiz olarak inşa edilmiş; yapının kuzeyine 1882-1883'te rahiplerin kalması için bir bina eklenmişti. Bu binada 1923'e kadar aktif bir misyon okulu vardı. Kilisenin boyalı dekorasyonu 1882 yılında tamamlanmış; Meryem ve İsa İmmanuel'i içeren bir resmin üzerinde Kutsal Baba'yı tasvir eden vitray pencere 9 Temmuz 1919 tarihinde İrene Kulesi'nde gerçekleşen patlama nedeniyle kırılmıştı. Mermer altar 15 Mayıs 1969'da İzmir Piskoposu'nun kiliseyi ziyareti sonrasında yapıya yerleştirildi; altar piskopos tarafından bağışlanmıştı. Altarın arkasında yer alan Lombardiya üslubundaki tabernacle 18. yüzyıla aitti. Kilisenin güney duvarında asılı bulunan Tentulo Giangiacomo'nun "Bakire'nin Saflığı" tablosu 1874'te Roma'dan getirilmişti. Kilisenin kuzey, batı ve güney duvarında Trabzon'un en ünlü Hıristiyan azizlerinin modern tabloları vardı: Trabzon'da İncil'den vaaz veren ilk kutsal kişi olan Aziz Andreas, Trabzon'u ziyaret eden ve Aziz Andreas'ın kardeşi olan Aziz Petrus ve bir diğeri ise Trabzon'un patron azizi Aziz Evgenios" (Şentürk, 1975:24-25).

Ş. Horuloğlu'nun "Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri" adlı eserinde Sancta Maria Kilisesi'ne Şentürk'ün aktardıklarına paralel bilgiler mevcuttur (Horuloğlu, 1983:54).

A. Bryer ve D. Winfield'ın "The Byzantine Monuments And Topography Of The Pontos" kitabının birinci cildinde yapıya özet bilgilerle yer verilmiştir. Lokasyonu "*Meydan'la deniz arasında, Santa Marina Mahallesi içinde*" şeklinde verilen kilisenin, 2 Şubat 1874'te açıldığı belirtilmiştir (Bryer ve Winfield, 1985:229).

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun (TTOK) "Türkiye Rehberi" adlı yayınında kiliseden kısaca söz edilmiştir ve yapının 1874 tarihli olduğu belirtilmiştir (TTOK, 1990:960).

S. Mihotuli'nin "Arya Uygarlıklarından Kürtlere" adlı eserinde kiliseye dair kısa bir metin vardır: "*Günümüzde de işlevini sürdüren kilise 19. yüzyılda yapılmıştır. Barok üsluptaki kilisenin bezemeleri bazı azizleri betimlemekte olup güney duvarında kutsal tasfiye sahnesi yer almıştır.*" (Mihotuli, 1992:270).

Vicariatus Apostolis Anatoliae'nin resmi internet sayfasında kilisenin inşa sürecine ek olarak oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır: "*1 Ocak 1845'te, Rus Çarı I. Nikolas'ın emriyle, sekiz Kapusen keşiş-rahiplerinden oluşan bir grup Rus Gürcistanı'ndan gönderildiler ve 21 Ocak'ta Trabzon'a vardılar. Fransız Konsolosu Clairambault'un (aslında Clérambault, Société orientale de France, 1846:160.) desteği sayesinde burada bir vakıf/birlik kurdular. Ev inşa edebilecekleri bir arsa satın aldılar. Rusya'nın Tiflis kentinden getirdikleri "Çocuğun*

Sakin Uykusuna Bakan Meryem" olarak anılan tabloyu astılar. Rus Konsolosluğu Moskova'da dövülen bir çan bağısladı (1846). Çevredeki arazi düzenlendikten sonra, İtalyan başkeşif Filippo Mazzoni kilisenin ilk taşının konulacağı tarih olan 4 Ocak onuruna bir tören hazırladı. Tören için pek çok Hıristiyan, Katolik ve yabancı Trabzon'da bulunuyordu; ancak kilisenin inşası çeşitli nedenlerden ötürü askıya alındı... Sonunda Santa Maria Kilisesi 2 Şubat 1874'te açıldı ve aynı yıl 19 Mart'ta kutsandı. 1862'den 1864'e kadar yeni rahip ikametgâhı ve ana bina inşa edildi. Yeni yapı bütünüyle taşlandı ve bir Orta Çağ kalesi gibi, dağlara karşı yaslanıyordu. Tüm kapı ve pencerelerin dış kornişleri el işçiliği ürünü taşlarla bezenmişti. Kilise üç nefli olarak Roma-Barok üslubunda inşa edildi. İki dış nef yanıl altarlar içeriyordu. Bu altarlar önceden San Francesco ve San Antonio onuruna kutsanmıştı ve bugün İsa ve Bakire Meryem anısına yeniden kutsanmıştır. Duvarlar tavanın bir ucundan diğler ucuna uzanan ve sismik faaliyetlere direnç sağlamak üzere çelik gergilerle güçlendirilmiştir. Ana altarlın sağında "Maria Vergine i Trebisonda" resmi vardır. Tuval üzerine yağlı boyadır, Rafael döneminden esinlenen 17.-18. yüzyılın İtalyan Transformasyonu olarak anılan dönemin üslubunu akla getirir. Eserin sanatçısı bilinmemektedir. Keşif Filippo Mazzoni resmi başlığının altında gizleyerek, Ocak 1845'te Tiflis'ten Trabzon'a getirmiştir. Eser Nisan 1988'de çalınmıştır ve eserin kopyası kilisenin sağındaki asıl yerinde asılıdır. Kilisenin altarl keşif Luca Borciani'nin eseridir (1886), mevcut mermer altar ise Smirna Başpiskoposu Monşer Giovanni Boccella döneminde bağıslanmıştır. Bu eski yapıda ünlü tarihi figürlerin

resimleri korunmuştur: Aziz Petrus, Aziz Andrea ve patron Aziz Trabzonlu Eugenio. Mevcut kilise Türk hükümeti tarafından tarihi yapı olarak kabul edilmiştir." (Vicariatus Apostolis Anatoliae, 2015).

1.4.Kilisenin Mimarisi

Kilisenin batısında avlu yer alır. Avlunun moloz taşlardan örülmüş batı duvarı ile kilisenin bitişiğinde yer alan rahip ikametgâhının batı duvarı bitleştirilmiştir. Avluya, üçgen alınlıklı bir kapıdan girilip dokuz basamaktan inilerek erişilir (Foto.3-4). Avlunun zemini sokak seviyesinden aşağıda kalmaktadır. Avlu kilise binasından bağımsızdır.

Foto.3. Avluya giriş kapısı

Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Foto.4. Avlu girişi, batıya bakış

Kaynak: İlgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Kilisenin batı ve kuzey duvarları düzgün kesme taştan, doğu ve güney duvarlar moloz taştandır (Foto.5-7). Doğu cephenin baktığı sokak oldukça dar olduğundan fotoğraflamak mümkün olmamıştır. Batı ve kuzey cepheler açıktadır.

Foto.5. Kilisenin kuzey cephesi

Kaynak: İlgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Foto.6. Kilisenin güney cephesi

Kaynak: İbrahim Yılmaz, 2018.

Foto.7. Kilisenin batı cephesi

Kaynak: DOKAP-Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2019.

Kilisenin batı cephesi, plan şemasının dıştan okunmasına olanak veren bir düzene sahiptir. Batı cephe yatay uzanan silmelerle dört bölüme ayrılmıştır ve oldukça sadedir (Foto.7). Kilisenin batı cephesindeki iki bağımsız sütun ve duvara bağımlı iki sütun ile taşınan baldeken şeklinde bir düzenlemeyle giriş vurgulanmıştır (Foto.8-9). Kaval silmeler ve yarı yuvarlak kemerle çevrelenen sade bir dikdörtgen kapı kilisenin batı ekseninde yer alan ana girişi teşkil eder.

Foto.8. Batı cephe, detay

Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

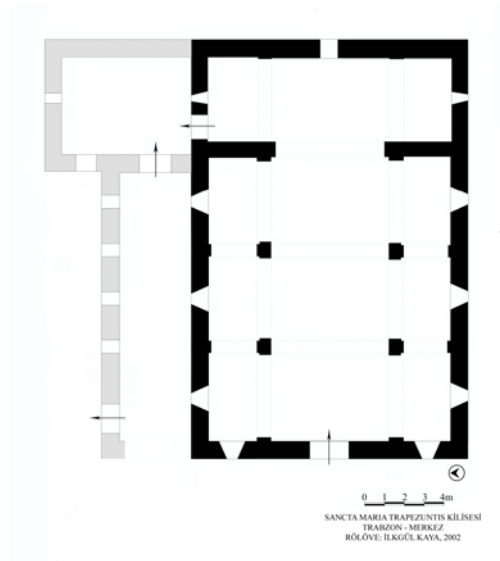
Foto.9. Batıdaki ana giriş

Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Plan şemasına bakıldığında; uzunlamasına dikdörtgen bir kütlede oluşan kilise binası, iç mekânda üç nef ayrılmıştır ve apsis duvarı düzdür. Orta nef yan neflerden geniştir ve uzundur; nefler ikişer

serbest payanda, batı duvar ekseninin iki yanındaki duvara bağlı ikişer payanda ile yan nefleri kesen doğudaki duvarlara bağlı ikişer payanda aracılığıyla birbirinden ayrılmıştır. Serbest payandalar birbirine ve duvarlara kemerler vasıtasıyla bağlanır. Nefleri ayıran bu ayaklar ek olarak çelik gergilerle birbirine bağlanmıştır. Çelik gergiler kuzey ve güney cephede berkitilmiştir.

Nefler ve bemanın iki yanındaki galeriler/rahip locaları doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür. Orta nef doğuda bema ile bemanın iki yanındaki birimlerle "T" plan oluşturur; çünkü yan nefler doğu tarafta birer duvar uzantısıyla kesintiye uğrar (Plan 1).

Plan 1. Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi rölövesi

Kaynak: İlgül Kaya Zenbilci, 2002.

Bema iki basamak vasıtasıyla orta neften yükseltilmiştir (Foto.10-12).

Bemanın iki yanındaki birimlerin üstünde galeriler/rahip locaları

vardır (Foto.13-14). Bemanın kuzey tarafındaki birim zemin seviyesinde bir kapı aracılığıyla kilisenin kuzey doğu köşesindeki ek birime açılır (*depo*). Bu birimin batısındaki kapı ise kilise ile rahip ikametgâhı arasında bağlantı sağlayan bir koridora açılmaktadır.

Bemanın iki yanında yer alan birimler köşe odası olmaktan ziyade; galerilere/rahip localarına çıkış için birer birim gibi düzenlenmiştir. Kuzeydeki galeriye 14 basamakla, güneydekine ise 15 basamakla erişilir (Foto.13-14). Kuzey locanın kuzey duvarında koridorun çatısını teşkil eden yere açılan bir kapı daha mevcuttur (Foto.13)

Foto.10. Orta nef, doğuya bakış

Kaynak: İlgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

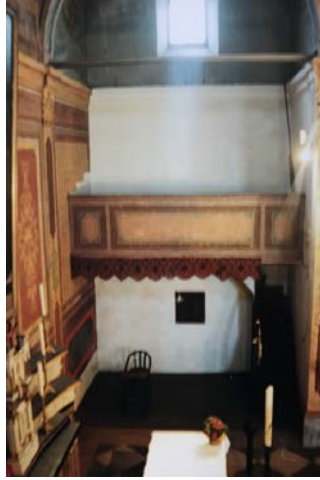
Foto.11. Orta nef, doğuya bakış
Kaynak: İbrahim Yılmaz, 2018.

Foto.12. Bema, doğuya bakış
Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Foto.13. Bemanın kuzeyindeki birim ve galeri, kuzeye bakış
Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Foto.14. Bemanın güneyindeki birim ve galeri, güneye bakış
Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

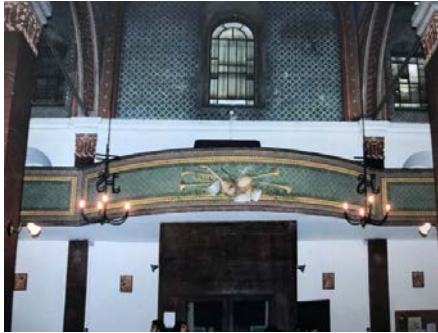
Yan neflerin doğu duvarında birer niş, kuzey nefin kuzeydeki, güney nefin güneydeki duvarında da birer niş vardır.

Kuzey nefin batı tarafında, kilisenin kuzey duvarı boyunca uzanan ve rahip ikametgâhına bağlanan koridora açılan bir kapı vardır. Bu kapının hemen yanında yer alan 20 basamakla, kilisenin batı tarafındaki galeriyi oluşturan ve müzisyenler locası olarak kullanılan yere ulaşılır. Locanın orta kısmı -tıpkı cumba gibi- doğu yönünde ileriye doğru yarım daire şeklinde çıkıntı yapar (Foto.15-17).

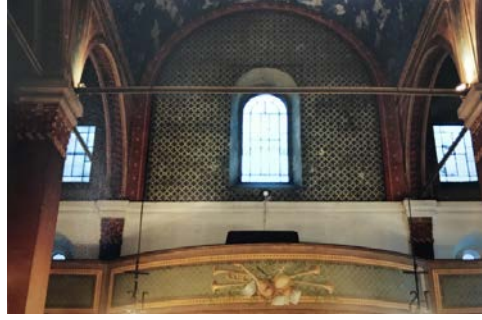
Foto.15. Orta nef ve müzisyenler locası/galeri, batıya bakış

Kaynak: İlkgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Foto.16. Müzisyenler locası/galeri, batıya bakış

Kaynak: İlkgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Foto.17. Müzisyenler locası/galeri, batıya bakış

Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©©, 2002.

Yapının doğu duvarında vitraylı tek bir pencere vardır (Foto.18). Batı beden duvarında eksende kemerli büyük bir pencere, bu pencerenin iki yanında görece daha küçük birer dikdörtgen pencere bulunur (Foto.7-8). Dikdörtgen pencerelerin altında ise yonca-haç biçimli birer pencere daha mevcuttur (Foto.7). Kuzey ve güney nefler aynı seviyede eş ölçülerde üçer pencere ile aydınlatılmıştır. Rahip localarından kuzeydekinin kuzey, güneydekinin ise güney duvarında birer pencere açıklığı bulunur.

Foto.18. Doğu duvar, tonoz alınlığı ve vitraylı pencere

Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Depo olarak kullanılan, yapının kuzeyindeki dikdörtgen mekanın kuzey duvarında bir, batı duvarında üst üste iki pencere vardır (Foto.19).

Foto.19. Depo olarak kullanılan birim, batıya bakış

Kaynak: İlkgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

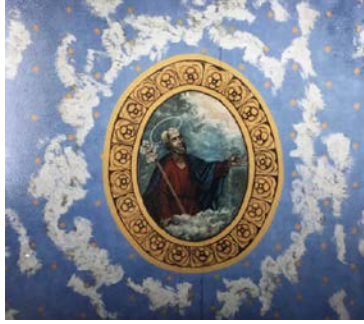
1.5. Duvar Resimleri

Kilisenin tonoz içleri ve tonoz alınlıkları, doğu duvarın tamamı, yan neflerin doğu duvarları, kemer içleri, rahip localarının tonoz alınlıkları ve korkuluk panelleri boyalı nakışlarla süslenmiştir. Duvar resimleri repertuarında figürlü, geometrik, bitkisel, soyut, objeli ve yazı olmak üzere altı farklı grup yer alır.

Figürlü duvar resimleri, orta nef tonozu içinde üç ayrı madalyon içinde birer figür olarak karşımıza çıkar; doğudan batıya doğru

sırasıyla Aziz Petrus (Foto.20), İsa (Foto.21) ve Başmelek Mikhael (Foto.22). Her üç figür de gökyüzünü temsil eden mavi zemin üzerine ve beyaz bulutlar arasına serpiştirilmiş sarı yıldızların zemin oluşturduğu bir kompozisyon içinde yer alan, basit taç yapraklı çiçeklerle süslü birer oval çelenk içine yerleştirilmiştir.

Foto.20. Aziz Petrus, orta nef tonozu, doğu bölüm

Kaynak: İlgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Foto.21. İsa, orta nef tonozu, orta bölüm

Kaynak: İlgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Foto.22. Başmelek Mikhael, orta nef tonozu, batı bölüm

Kaynak: İlgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Geometrik süslemeler orta nefin doğu kısmının tonoz içinde, orta nef doğu duvarında, yan neflerin ve rahip localarının doğu duvarlarında, kemer içlerinde görülür. Süslemeler arasında oval Barok kartuşlar, kaset süsleme, dörtgenler, meandrlar, volütler, balıksırtı, yıldız, haç, C ve S kıvrımları, bordürler içine yerleştirilmiş ve birbirini tekrar eden soyut geometrik desenler yer alır.

Bitkisel süslemeler arasında ise stilize palmet motifleri, 'C' ve 'S' kıvrımları ya da volütler oluşturan kıvrım dalları bordürler içine ardışık olarak yerleştirilmiştir (Foto.23). Yarım çelenk oluşturan yaprak dizilerinin kurdelelerle sonlandığı süslemeler dikkat çeker.

Foto.23. Vitraylı pencerenin etrafını kuşatan süslemeler ve palmetli bordür

Kaynak: İlgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Kilisenin müzisyenler locasının balkon gibi öne doğru yarım dairevi şekilde uzatılmış kısmında bir ud ya da lavta, bir davul, bir trampet, üç klarnet, bir pikolo ve tanımlayamadığımız bir çalgı, nota kâğıtları ile birlikte resmedilen objeler arasındadır (Foto.24).

Foto.24. Müzisyenler locası, detay

Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Kilisenin yan neflerinin doğu duvarında, tonoz alınlıklarındaki korkuluklar ve eteği saçaklarla, kordonlarla süslü kadife hissi yaratılmış yoğun kumaş kıvrımlarıyla vurgulanmış perde betimlemesi ile fonda görülen gökyüzü tasviri oldukça ilginçtir.

Yapının apsis duvarında, İsa'yı simgeleyen ve ikhtys (*balık*) anlamına gelen "IHS" ile Bakire Meryem'i simgeleyen ve Ave Maria (Bakire Meryem) anlamına gelen "AM" monogramı aksın iki yanına uzunlamasına dikdörtgen birer pano içine yerleştirilmiştir. Monogramların etrafına simetrik düzende, Barok üslupta stilize palmetler ve soyut bitkisel desenlerden oluşan birer kartuş deseni yapılmıştır (Foto.25a-b).

Foto.25a-b. İsa ve Meryem'in monogramları

Kaynak: İlkgül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

1.6. Kitabeler

Kilisenin batı cephesinde, ana girişin solunda, duvar örgüsü içine yerleştirilmiş uzunlamasına dikdörtgen biçimli taş pano üzerinde, çelenk içine alınmış bir Latin Haçı yer alır. Çelengın altında yedi satırlık Latince kitabe metni bulunmaktadır. Kitabenin metni majüskül harflerle yazılmıştır ve "HICIACET.ADM / R.P.BONAVENTURA / ASTABIO / DILECTUS DEO / ET HOMINIBUS / DEC.DIE 24.SEPT / 1878 ÆT ANIZO" şeklindedir (Foto.26). Kitabede kısaltmalar kullanılmıştır. "R.P. Bonaventura" adına 1806'da Roma'da basılmış "Sacra Rituum Congregatione"de rastladık (Ecclesia Catholica Congregatio Rituum, 1806:8). "R.P.", "*Reverendus Pater*"in kısaltmasıdır ve Muhterem/Saygıdeğer/Aziz Rahip anlamında kullanılır. Şu halde kitabede Bonaventura adlı bir rahipten söz edilmektedir. "Dilectus deo et hominibus" Yahudi Yeshua ben Eliezer ben Sira tarafından kaleme alınan Sirak'ın Ecclesiasticus (Gigot, 1909) bölümü 45:1'deki metinden alıntılanmıştır. "*Tanrı ve insanlar tarafından sevilen*" anlamına gelmektedir. Kitabede 24 Eylül 1878

tarihi okunur. Muhtemelen bu kitabe kilisenin inşasına istinaden bir anı kitabesi olarak duvara iliştirilmiştir.

Foto.26. Batı cephedeki kitabe

Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Kilisenin kuzey cephesinde, koridorun dış duvarına ve kapının üzerine iliştirilmiş kitabede "CLAUSTRUM / S. MARIAE TRAPEZ.[UNTIS] / AD I SAECULI MEMOR / EXTRACTUM / 1869-1969" şeklinde okunan Latince majüskül harflerle yazılmış beş satırlık bir kitabe vardır (Foto.27). Metin "Azize Meryem Trabzon Manastırı İnşaatın bir asrının anısına 1869-1969" şeklinde çevrilebilir. Kitabe kilisenin 100üncü yılı anısına yapılmıştır.

Foto.26. Kuzey cephedeki kitabe

Kaynak: İlkül Kaya Zenbilci Arşivi©, 2002.

Kilisenin doğu duvarında tonoz alnlığındaki vitraylı pencerenin altında, siyah konturla çevrelenmiş sarı zeminli bir çerçeve içinde, Latince majüskül harflerle yazılmış "AVE MARIS STELLA" (*Selam! Deniz Yıldızı*) şeklinde bir kitabe yer alır (Foto.23). Kilisenin Meryem'e ithafına ilişkin bölümde de aktardığımız üzere; Karolenj dönemi ya da Orta Çağa ait Latince yazılmış ünlü bir ilahinin adı olan bu kelime öbeği Meryem'e atıf yapmaktadır (Mullin, 1843:100-101, Norberg, 2004:145).

2. Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi'nin Geç Osmanlı Dönemine Ait Kiliselerle Karşılaştırılması

Sancta Maria Kilisesi mimarisi, duvar resimleri ve içindeki orjinal dekorasyonu bakımından bir taşra yapısı olmaktan uzaktır; aksine oldukça süslü ve zarif bir işçilik arz eder.

Sancta Maria Kilisesi'ni İstanbul ve Anadolu'da bugün ayakta olan 19. yüzyılın diğer Katolik, Rum-Ortodoks ya da Ermeni yapılarından ayıran bazı farklar bulunmaktadır. Doğu duvarın içten ve dıştan düz

olması; yan neflerin orta neften daha kısa ve birer duvar uzantısı ile bemandan ayrılmış olması, orta nefin doğu ucunda, bemanın iki yanında bulunan galeriler ile naosun batısında üç nef boyunca uzanan galeri katı dönemin diğer yapılarına kıyasla, kilisenin plan şeması için yeni yorumlamalar olarak nitelendirilebilirler.

İstanbul'da 19. yüzyıla ait, 1804-1895 yılları arasında inşa edilmiş ya da bulunduğu lokasyonda yeniden inşa edilmiş 21 Rum kilisesi ve 19. yüzyıl öncesinde inşa edilip sonradan 19. yüzyıl içinde yenilen yedi Rum Kilisesi vardır. Bu yapılardan 1834 yılında yenilenen Galata'daki Hagios Nikolaos Kilisesi (son evre 1804) (Karaca, 1995:172), Samatya'daki Hagios Konstantinos ve Helene Kilisesi'nin 1963 renovasyonu öncesi 1805 tarihli son evre yapısı (Karaca, 1995:221), bir kitabesine göre 1816'da yeniden inşa edilen Eğrikapı Panagia Kilisesi (Karaca, 1995:131), Hagios Menas Kilisesi'nin 1955'te yenilenmesi öncesi 1833 yılına ait son evre yapısı (Karaca, 1995:232) üç nefli, neflerin birbirinden sütun dizileriyle ayrıldığı, neflerin tonozlarla örtülü olduğu örneklerdir. Bu yapılardan H. Nikolaos Kilisesi, Panagia Kilisesi içten ve dıştan yarım yuvarlak üç apsisli, H. Konstantinos ve Helene Kilisesi orta nefinin doğu ucu dıştan dokuz cepheli içten yarım yuvarlak planlı apsisli ve H. Menas Kilisesi tek apsisli olması yönünden, Trabzon'daki Sancta Maria Kilisesi plan şeması ile kıyaslandığında, farklı mimari uygulamaların görüldüğü örneklerdir.

19. yüzyıl Anadolu yapılarına bakıldığında; Aksaray'daki Halvadere Kilisesi (Pekak, 2009a:Res. 1, Çiz. 1-2), Güzelyurt Kilise Camii (Pekak, 2009a:Res. 2, Çiz. 3), Niğde'deki Hasaköy Kilise (Pekak, 2009a:Res. 30-31, Çiz. 8), Konaklı'daki kilise (Pekak, 2009a:Res. 32-33, Çiz. 9), Kayseri'deki İncesu Resimli Kilise (Pekak, 2009a:Res. 36, Çiz. 10) gibi Rum yapıları birbirine paralel plan şeması sunan örneklerdir. Yine 19. yüzyıla ait başka bir örnek Mustafapaşa'daki günümüze ulaşamayan Başmelekler Gabriel ve Mikael Kilisesidir (Pekak, 2009b:179-181, Res. 2-3). Pekak'ın belirttiği üzere; *"Yapının kuzeydoğu cephesini gösteren bir fotoğrafa göre, kilise üç nefli, üç apsisli, olasılıkla galerilidir. Naosun batı, kuzey ve güneyini 'U' biçiminde çevreleyen, galerili bir narteksi, kilisenin kuzeybatısında bir çan kulesi ve büyük bir avlu duvarı bulunmaktadır. 1951 yılında çekilen ve günümüzde Yeni Sinasos Derneği Arşivi©ndeki fotoğrafta, çevre duvarları, çan kulesi, kilisenin örtü sistemi ve güney nef tamamen yıkılmıştır."* (Pekak, 2009b:180).

Kayseri'deki Rum kiliselerinden günümüze ulaşan geç dönem yapıları arasında yer alan Ağırnas'taki anonim kilise (*Hagios Prokopoulos?*) Pekak'ın belirttiği üzere; *"doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, üç nefli ve üç apsislidir. Kareye yakın planlı naos iki sıra sütunla üç nefte ayrılmış; orta nef yan neflerden geniştir. Nefler, doğudaki ilk sütunlarla apsisler arasında yer alan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bema beşik tonoz; dikdörtgen planlı narteks ise üst seviyede üç bölümlü ve sivri tonoz örtülüdür. İçten yarım yuvarlak apsisler, dıştan, ana apsis yarım yuvarlak yan apsisler düz duvarla*

sınırlanmaktadır. Batıda galeri yer alır. Üst seviyede yuvarlak kemerlerle üç bölüme ayrılan galeri, beşik tonoz örtülüdür." (Pekak, 2014:896).

Kayseri Aydınlar'daki anonim Rum kilisesi [II] yine 19. yüzyıl yapıları arasında günümüze gelebilmiş bir diğer örnektir. Pekak'ın çalışmasında söz edilen yapı; "*doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, üç nefli, üç apsisli, bazilika tipindedir. Orta nefinin doğusunda apsis, batısında iki katlı narteks, kuzeyinde eksenin batısında ve dışa taşkın üç sütunlu revaklı giriş yer alır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı naos, dörderden iki sıra sütunla üç nef ayrılmıştır. Orta nef yan neflerden geniştir. Nefler doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz; doğudan ilk sütunlarla apsisler arasındaki, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bema beşik tonoz örtülüdür. İçten yarım yuvarlak üç apsisten ana apsis, dıştan beş cepheli, kuzey ve güney apsisler düz duvardır. Apsisler, yarım kubbe ile örtülüdür. Ana apsis kuzey ve güney apsislerden daha geniştir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks, üst seviyede iki kemerle üç bölüme ayrılmıştır. Birbirleri ile eş büyüklükteki bölümler çapraz tonoz örtülüdür." (Pekak, 2014:898).*

Osmaneli'ndeki Rum yapısı Aya Yorgi (*Hagios Georgios*) Kilisesi bazilikal planlı geç dönem yapılarından farklı olarak; doğu-batı doğrultusunda kapalı Yunan haçı planında inşa edilmiş bir örnektir (Özyurt Özcan, 2007:30-32). Batıda, üzerinde galeri (*gynekaion*) bulunan narteks, narteksin iki yanında çan kulelerine ve galeriye çıkışı sağlayan odalar ile çan kuleleri bulunmaktadır. Ortada

naos, doğuda apsis, kuzeydoğuda prothesis, güneydoğuda diakonikon yer alır. Ana apsis dıştan beş, köşe odalarının apsisi dıştan üç cepheli; tümü içten yarım daire formundadır (Evcim, 2010:262).

Kayseri'deki Ermeni yapılarından günümüze ulaşan Tomarza Bogos Bedros Kilisesi (16.-19. yüzyıllar) doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen kütlede oluşan üç nefli, bazilikal planda bir örnektir (Aydın, 2018:3-6). Efkere Mahallesi'nde yer alan ve inşa tarihi tartışmalı olan Surp Stefanos Kilisesi haçvari planlıdır. Yapının narteks, naos, apsis, prothesis ve diakonikon bölümleri günümüze kısmen sağlam olarak ulaşabilmiştir. Naos merkezi kubbe, haç kolları ve narteks beşik tonoz, apsis ise yarım kubbeyle örtülüdür. Harap durumda olan kilisenin kubbesi çökmüştür (Aydın, 2018:6-8). Günümüze gelen bir diğer Ermeni yapısı Develi'deki Surp Toros Kilisesi de bazilikal planlı ve üç neflidir. Ancak naosun orta nefi kubbe ile örtülü iken yan nefler, narteks ve galeri çapraz tonozla örtülüdür. Naosun örtüsü altısı duvara gömülü, altısı bağımsız, on iki ayak tarafından taşınmaktadır (Aydın, 2018:9). Bahsettiğimiz yapılar plan şeması bakımından genel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde; neflerin kesintisiz gelişimi, sütun ya da payanda sayıları, apsisli ve yan nef üzeri galerili ya da batıda narteksli olmaları gibi değişik uygulamalar nedeniyle Sancta Maria Kilisesi'nden ayrılırlar.

Gaziantep'te 1903'te inşa edilen (Sarafian, 1957:79, Wharton, 2015:102) Fransisken *Custodia di Terra Santa Misyonerleri*'ne ait kilise (bugünkü adıyla *Kendirli*) dikdörtgen planlı, tek nefli ve tonozla örtülüdür (Foto.27). Ne var ki bu yapı da Trabzon'daki örneğimiz ile

kıyaslandığında hem dış cephe düzeni hem de plan şeması açısından oldukça farklıdır.

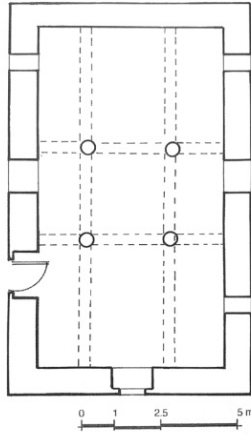
Foto.27. Kendirli Kilisesi, Gaziantep

Kaynak: Wharton, 2015:Res.5.13.

Trabzon'daki kiliselere bakıldığında, yerel/taşra mimarisinin daha çok hâkim olduğu örneklerle karşılaşılır. Ne var ki bu yapılar henüz detaylı olarak yayımlanmadığından bazılarının tarihleri de belirsizdir. Kiliselerin çoğu Rum-Ortodoks yapısıdır ve dağ köylerinde yok olmak üzeredirler.

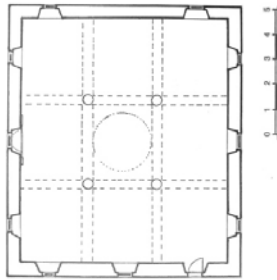
Maçka'nın Altındere Köyü'ndeki anonim kilise 1876 tarihlidir. Uzunlamasına dikdörtgen planlı yapı ikişerli sütun dizisiyle üç nef ayrılmıştır. Orta nef yan neflerden geniştir; yapı tonozla örtülmüştür (Plan 2). Beden duvarları moloz taştan örülmüş kilisenin, doğu duvarı sonradan yıkılarak düz bir duvar haline dönüştürülmüştür (Sümerkan-Okman, 2000:128). Bu yapıya paralel bir örnek yine Maçka'da,

Gürgenagaç Köyü'nde yer alır. Bugün cami olarak kullanılan eski kilisenin plan şemasına bakıldığında; ikişerli sütun dizisiyle ayrılmış üç neften ibaret kare mekân merkezde bir kubbe ile örtülmüştür. Yapının doğu duvarı düzdür (Plan 3). Kilise, plan özelliği bütünüyle korunarak camiye dönüştürülmüştür (Sümerkan -Okman, 2000:45).

Plan 2. Anonim kilise, 1876, Altındere Köyü, Maçka-Trabzon

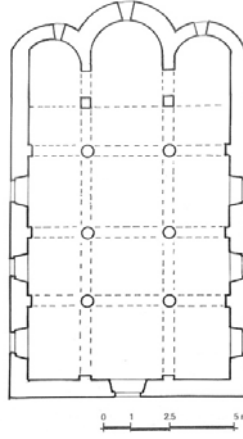
Kaynak: Sümerkan-Okman, 2000:128.

Plan 3. Anonim kilise, Gürgenagaç Köyü, Maçka-Trabzon

Kaynak: Sümerkan-Okman, 2000:45.

Trabzon'daki yerel geç dönem yapılarından biri de Maçka'daki Ocaklı Köyü'nde yer alan anonim kilisedir. Uzunlamasına dikdörtgen planlı yapı iki sıra üçerli sütun ve en doğuda yer alan iki paye dizisiyle üç nef ayrılmıştır. Nefler doğuda birer yarım yuvarlak apsisle sonlanır. Apsislere birer mazgal pencere açılmıştır. Orta nef yan neflerden geniştir. Yapı tonozla örtülmüştür (Plan 4). Binanın duvarları moloz taştan örülmüştür (Sümerkan-Okman, 2000:130).

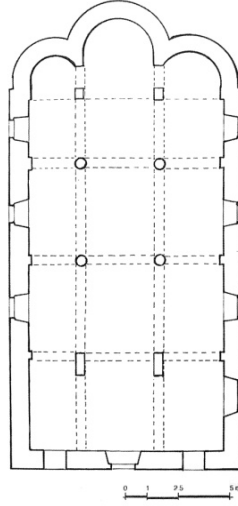

Plan 4. Anonim kilise, Ocaklı Köyü, Maçka-Trabzon

Kaynak: Sümerkan-Okman, 2000:130.

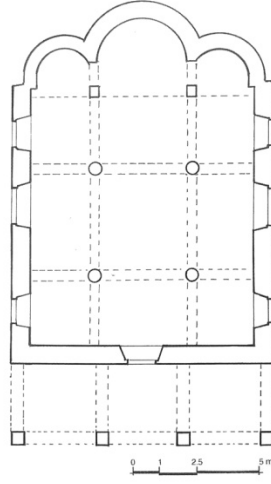
Bir başka yerel geç dönem örneği Sürmene'deki Üstündal Köyü'nde yer alan anonim kilisedir. Uzunlamasına dikdörtgen planlı yapı iki sıra ikişerli sütun ve en doğuda iki paye, en batıda iki paye dizisiyle üç nef ayrılmıştır. Nefler doğuda birer yarım yuvarlak apsisle sonlanır. Apsislerde pencereler bulunur. Ancak Sümerkan ve Okman'ın verdiği plana işlenmemiş olduğu dikkati çeker. Orta nef yan neflerden geniştir. Yapı tonozla örtülmüştür (Plan 5). Binanın duvarları kesme taştan örülmüştür. (Sümerkan-Okman, 2000:132-133). Yine

Sürmene'de yer alan Dirlik Köyü'ndeki anonim kilise de Maçka Ocaklı Köyü ve Sürmene Üstündal Köyü'ndeki örneklerle benzer plan şemasındadır. Bu yapının diğer yapılardan farkı batısında bir narteksinin oluşudur. İkişerli sütun ve doğu uçta birer paye ile üç nef ayrılmış naosun (Plan 6) merkez mekanı muhtemelen kubbe ile örtülüydü (Sümerkan-Okman, 2000: 131-132).

Plan 5. Anonim kilise, Üstündal Köyü, Sürmene-Trabzon

Kaynak: Sümerkan-Okman, 2000:133.

Plan 6. Anonim kilise, Dirlik Köyü, Sürmene-Trabzon

Kaynak: Sümerkan-Okman, 2000:132.

3.SONUÇ

Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi, İstanbul, Anadolu ve Trabzon'da yer alan 19. yüzyılın gayrimüslim yapıları arasında, plan şeması ve diğer mimari uygulamalar bakımından değerlendirildiğinde, belirgin bir fark ortaya koymaktadır. Kilisenin doğu duvarının içten ve dıştan düz olması, orta nefin yan neflere kıyasla daha uzun olması ve yan neflerin doğu uçta birer duvar ile sınırlandırılması yoluyla, bemanın iki yanında elde edilen dikdörtgen birimlerin birer galeri katı ile vurgulanması, dönemin mimari anlayışı için oldukça farklı uygulamalar gibi görünmektedir ve bu uygulamalar başka yapılarda karşımıza çıkmamaktadır. Öte yandan kilisenin naosunun batısı boyunca, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve yarım yuvarlak sayılabilecek bir düzenlemeyle balkon gibi öne çıkıntı yapan müzisyenler locası da bu farklı uygulamalar arasında sayılabilir.

Kilisenin duvar resimleri, desenler ve motif çeşitliliği açısından değerlendirildiğinde Barok üslubun sadeleştirilmiş, aynı zamanda çok renkli işçiliğin özenle uygulandığı bir yansımasını sunar.

Yapı günümüzde özgün işleviyle kullanılmakta olup, restorasyona alınmıştır. Kilisede bir başrahip ile rahip yardımcısı görevli bulunmaktadır. Haftanın belli günlerinde kilise ziyarete açıktır. Pazar günleri kilisede ibadet edilebilmektedir.

Andrea Santoro'nun Biyografisi

Andrea Santoro, Priverno'da 7 Eylül 1945'te doğdu ve Andrea Silvio adını aldı. Priverno'da 16 Ocak 1956'ya kadar yaşadı; ardından ailesi aynı yıl içinde Roma'ya taşındı. Santoro 1958'de Roma Ruhban Okulu'na girdi ve orada ortaokulun üçüncü sınıfına ve liseye devam etti. İlk Pontificia Lateranense Üniversitesi'ndeki teoloji çalışmalarını tamamladı; 18 Ekim 1970'de rahip oldu. Santoro, S. S. Marcellino ve Pietro Kilisesi'nde (1970-1971) ardından Başkalaşım Kilisesi'nde (1971-1980) rahip vekili görevinde bulundu. Verderocca bölgesindeki kilisede cemaat için faaliyete başlamadan önce, 1980 yılında Ortadoğu'da 6 ay geçirmek üzere izin istedi. İlk başta oraya "Nasıralı İsa" olarak anılacak bir kilise inşa etmek üzere (1981-1993) ve ardından S. S. Fabiano ve Venanzio Kilisesi'ne (1994-2000) gönderildi. 2000 yılına kadar kendini bütünüyle "Ailelerin Ailesi"ne (kendi deyimiyle) adanmıştı. 11 Eylül 2000'de Türkiye'ye geldi. 5 Şubat 2006'da Trabzon'da görevli olduğu Sancta Maria Trapezuntis Kilisesi'nde dua ederken öldürüldü.

Foto.28. Rahip Andrea Santoro

Kaynak: Francesca Baldini, Andrea Santoro Vakfı Basın Ofisi
Yöneticisi.

Foto.29. Rahip Andrea Santoro

Kaynak: Francesca Baldini, Andrea Santoro Vakfı Basın Ofisi
Yöneticisi.

KAYNAKLAR

- Anonim. (1997). *Kitab-ı Mukaddes*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, Londra.
- Aydın, R. (2018). "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kayseri'deki Ermeni Kiliselerinin Onarımları", *Journal of History Studies*, 10(2), pp. 1-28.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. (11 Cemâziyelevvel 1277/ 25 Kasım 1860). A.}MKT. UM.438.28.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. (23 Cemâziyelevvel 1271/11 Şubat 1855). A.}AMD.53-88.
- Bıjışkyan, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih Ve Coğrafyası 1817-1819*, (Çev. ve Notlar: H. D. Andreasyan), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Brittain, F. (1951). *The Medieval Latin And Romance Lyric To A.D. 1300*, New York: Cambridge University Press.
- Bryer, A. A. M., Isaac, J., Winfield, D. (1970-1971). "Nineteenth Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond Architectural and Historical Notes", *Archeion Pontou*, Cilt 32, Atina, pp. 228-385.
- Bryer, A. A. M.-Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments And Topography Of The Pontos*, Cilt I, Washington D.C.: Dumbarton Oaks.
- Bryer, A. A. M. (2002). *The Post Byzantine MonumentsOf Pontos*. Burlington, VT: Ashgate.

- Capuchin Franciscans. (2019). *Blessed Virgin Mary: Mary Queen Of The Friars Minor Capuchins*, Erişim Tarihi 15.09.2019.
www.capuchins.org/blessed-virgin-mary/
- Chaillot, C. (2019). "The Virgin Mary Theotokos In Orthodox Piety", *The Oxford Handbook Of Mary*, (Ed. C. Maunder), Oxford: Oxford University Press, pp. 122-139.
- da Terzorio, Clement. (1913). *Le Missioni Dei Minori Cappuccini: Sunto Storico*, Cilt VII, Tipografia Pontificia Nell'Istituto Pio IX.
- DOKAP-Sanayi ve Ticaret Bakanlığı. (2019). "Santa Maria Kilisesi", *Karadeniz Kültür Envanteri*, Erişim Tarihi: 01.09.2019.
www.karadeniz.gov.tr/santa-maria-kilisesi/#prettyPhoto
- Ecclesia Catholica Congregatio Rituum. (1806). *Sacra Rituum Congregatione Emo&Rmo Domino Cardinali Caracciolo Relatore*, Roma.
- Eglise Catholique. (8 Şubat 1869). *Chronique Religieuse de Dijon*, No. 7, Diocèse, pp. 122-140.
- Evcim, S. (2010). "Bilecik-Osmaneli'de Bir Osmanlı Dönemi Rum Kilisesi: Hagios Georgios", *XIII. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (14-16 Ekim 2009)/Ayrıbasım*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, pp. 259-268.
- Fallmerayer, J. P. (2002). *Doğu'dan Fragmanlar*, (Çev.: H. Salihoğlu), Ankara: İmge Kitabevi.
- Gigot, F. E. (1909). "Ecclesiasticus", *The Catholic Encyclopedia*, Cilt 5, New York: Robert Appleton Company.

- Gümüş, M. (Güz 2008). "Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *Bilig*, Sayı 47, pp. 215-240.
- Haland, E. J. (2014). *Rituals of Death and Dying in Modern and Ancient Greece: Writing History from a Female Perspective*, Cambridge Scholars Publishing.
- Horuloğlu, Ş. (1983). *Trabzon Ve Çevresinin Tarihi Eserleri*, Er Ofset Matbaacılık.
- Karaca, Z. (1995). *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia, And Koordistan, In The Years 1813 And 1814*, Londra.
- Kyriakidis, T. (2015). "The Vatican Archives reveal the Pontic Greek Genocide". *Third International Graduate Students' Conference For Holocaust And Genocide Studies CHGS Conference Proceedings (9-12 April 2015)*, 31, Worcester: Clark University.
- McPhee, P. (2006). *Living The French Revolution, 1789-1799*, Londra: Palgrave-Macmillan.
- Migne, J.-P. (1846). *Patrologiae Curcus Completus, Patrologiae 29*, Paris.
- Mihotuli, S. (1992). *Arya Uygarlıklarından Kürtlere*, İstanbul: Koral Yayınları.
- Mordtmann, A. D. (1925). *Anatolien, Skizzen Und Reisebriefe Aus Kleinasien 1850-1859*, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften.

- Mullin, W. J. (Yay.). (1843) "Ave Maris Stella", *The Catholic Cabinet And Chronicle Of Religious Intelligence*, Vol. I, Saint Louis, pp. 100-101.
- Norberg, D. (2004). *An Introduction To The Study Of Medieval Latin Versification*, (Ed. J. Ziolkowski), Washington D.C.: The Catholic University of America Press.
- Özyurt Özcan, H. (Ekim 2007). "Osmaneli'ndeki Bir Rum Kilisesi'nin Düşündürdükleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, XVI(2), pp. 27-47.
- Peltemaa, L. M. (2001). *The Image Of The Virgin Mary In The Akathistos Hymn*, Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Pekak, M. S. (2009a). "Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 26(2), pp. 249-277.
- Pekak, M. S. (2009b). "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinastos)", *Bilig*, 51(Güz), pp. 171-204.
- Pekak, M. S. (2014). "Kappadokia Bölgesindeki (Özellikle Kayseri Ve Çevresindeki) Osmanlı Dönemi Hıristiyan Dini Mimarisi", *Turkish Studies*, 9/10 (Fall), pp. 885-928.
- Sarafian, K. A. (1957). *A Briefer History Of Aintab; A Concise History Of The Cultural, Religious, Educational, Political, Industrial And Commercial Life Of The Armenians Of Aintab*, Union Of The Armenians Of Aintab.
- Smith, E. (1833). *Researches Of The Rev. E. Smith And H. G. H. Dwight In Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, And Into Georgia And Persia With A Visit To The Nestorian And*

- Chaldean Christians Of Oormiah And Salmas*, Vol. II, New York.
- Société Orientale de France. (1846). *Revue de L'orient: Bulletin de la Société Orientale de France*, Cahiers XXXVII-XL, Paris: Bureau de la Revue de L'orient.
- Sümerkan, R. ve Okman, İ. (2000). *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, Cilt 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü.
- Şentürk, C. (1975). *Trebizond*, Ajans 70.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), Cilt III, Sekizinci Kitap, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Thompson, T. A. (2019). "The Virgin Mary In The Hymns Of The Catholic Church", *The Oxford Handbook Of Mary*, (Ed. C. Maunder), Oxford: Oxford University Press, pp. 247-264.
- Turan, A. (2017). "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Kentinin Mahalleleri", *Journal Of History Studies*, 9(5), pp. 25-56.
- Turgay. Ü. A. (1892). "Trade And Merchants In Nineteenth-Century Trabzon: Elements Of Ethnic Conflict", *Christians And Jews In The Otoman Empire*, (Ed. B. Braude-B. Lewis), New York, pp. 302-303.
- Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. (1990). *Türkiye Rehberi*, İstanbul.
- Vicariatus Apostolicus Anatoliae. (2015). *Catholic Church*, Erişim Tarihi: 18.09.2019. www.vicariatoapostolicodianatolia.org/index.php/trabzon/?lang=en

- Wagner, E.-Debes, E. (1914). *Neuer Handatlas Über Alle Teile Der Erde In 65 Haupt-Und 131 Nebenkarten Mit Alphabetischen Namenverzeichnis*, Leipzig.
- Wharton, A. (2015). "Identity And Style: Armenian-Ottoman Churches In The Nineteenth Century", *Sacred Precincts: The Religious Architecture Of Non-Muslim Communities Across The Islamic World*, (Ed. M. Gharipour), Leiden: Brill, pp. 76-105.
- Yılmaz, Ö. (2006). *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Ö. (2009). "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması Ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(7): Karadeniz Sosyal Araştırmaları Özel Sayısı, pp. 359-382.

BÖLÜM 3:

DÜNYANIN TEK PREFABRİK DEMİR KİLİSESİ SVETİ STEFAN

Dr. Öğr. Üyesi Şenay SAYIN ALSAN¹

---

¹ T.C. Haliç Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi. Grafik Tasarım Bölümü, İstanbul, Türkiye. senayalsan@halic.edu.tr

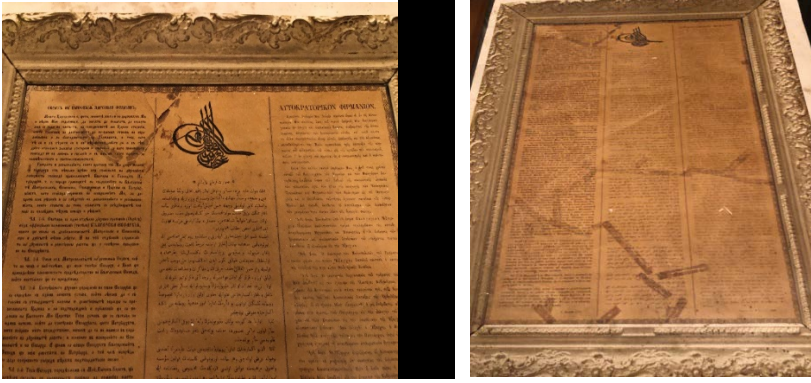

GİRİŞ

Türkiye’de pek çok etnik topluluk bir arada yaşamaktadır. Bunların arasında, özellikle İstanbul’da yoğunlaşan Bulgarlar yer almaktadır. Bulgarlar; Osmanlı dönemindeki kanunlara göre, Ortodoks oldukları için Patrikhaneye tabiler ve Yunanca’ya uymak zorundaydılar. Tanzimat Fermanı ile birlikte uyanışla, kendi dilleri ile ibadet etmek ihtiyacı ortaya çıkar.

1849 yılında Osmanlı devletinin yetkili memuru olan Bulgar Prens Stefan Bogoridi Bulgar kilise ihtiyaçları için şahsi mülkiyeti olan büyük bir arsa bağışlamıştır. Arsanın içinde biri ahşap ikisi taş 3 bina yer alıyordu. 17 Ekim 1849 tarihinde Bulgarlara kendi kiliselerine sahip olmalarına izin veren özel Sultan fermanı çıkarılmıştır. Bogordini’nin bağışladığı ahşap binanın alt katını, açılışı 9 Ekim 1849 tarihinde resmi törenle yapılan geçici küçük kilise yapmışlardır. Daha sonra bu küçük kilise büyümüş ve bağış yapan Stefan Bogoridi uğruna, ismi Stefan olan başdiyakoz şehit Aziz Stefanos’a adanmış, bugün de Ahşap Kilise adı ile bilinen bağımsız kilise olmuştur. (Bujaşka, M. 2016: 14-15).

Ahşap kilisede yıllarca ayin yapılır. Fermanın okunması başta olmak üzere pek çok önemli olay burada gerçekleştirilir. Yeni dönem Bulgar kilisesinin temelleri burada atılmıştır. Ahşap kilise birçok yangın geçirir, çok zarar görür.

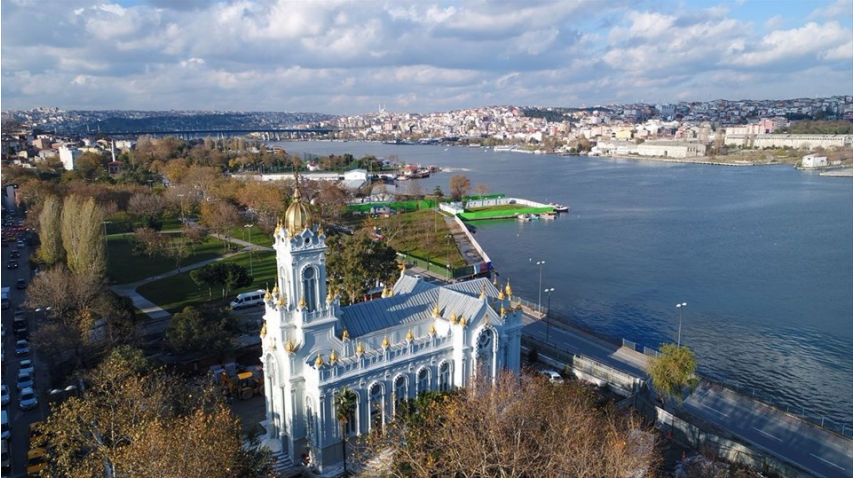

Resim 1-2. Demir Kilisenin Yapım İzninin Yer Aldığı Ferman
(Fotoğraflar Şenay Alsan tarafından çekilmiştir)

25 Haziran 1890 tarihinde özel sultan fermanıyla Bulgar Eksarhlığı'na ahşap kilisenin yerine yeni bir kilise kurulması izni verilmiştir.

1.2. DEMİR KİLİSE'NİN İNŞAASI, MİMARİSİ VE RESTORASYONU

Temel taşı 27 Nisan 1892 tarihinde Eksarh Yosif koymuştur. Arazi sağlam olmadığından mimar Hovsep Aznavur kilisenin konstrüksiyonu ve temelleri beton yerine prefabrik paneller ile yapılmasını teklif etmiştir. Demir kilisenin montajı 14 Temmuz 1896 tarihinde bitmiştir. Mimari açıdan kilisenin dış görünümü yeni barok, yeni gotik ve Bizans tarzlarının birleşiminden oluşur. (Bujaşka, M. 2016: 14-15).

Resim 3-4. <https://www.internethaber.com/demir-kilise-nerede-kim-yaptirdi-ozellikleri-neler-foto-galerisi-> Erişim Tarihi: 11.10.2019

Haliç kıyısına dik olarak uzanan 3 nefli kilisedir. Yapı haçvari plan şemalı olup, taşıyıcı iskeleti çelik profilden, üzeri sac ve döküm levhalar ile kaplanmıştır. (İnternet-1).

Bulgar Eksarhlığı Ortodoks Kilisesi Vakfı Başkanı Vasil Liaze; dünyada 3 tane demir kilise yapıldığını, bunların Arjantin, Avusturya ve Türkiye'de bulunduğunu, Arjantin ve Avusturya'daki kiliselerin yok olmasıyla Demir Kilisenin son örnek olarak günümüze ulaştığını belirtmiştir. (İnternet-2).

Kilisenin yapımında en önemli problemi zemin problemidir. Geçirmiş olduğu yangınlar nedeniyle malzeme olarak ahşap tercih edilmemiştir. Zemin bataklık olduğu için de taş ve tuğla gibi ağır malzeme kullanılamaz. O dönemde tercih edilen demir malzemeye karar verilir. Demir malzemenin avantajları oldukça fazladır. Gerek montaj yönünden, gerekse hafiflik yönünden tercih edilmektedir. Proje uygulanabilir bulunur. (Bulgar Eksarhlığı Ortodoks Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu Üyesi Hristo Kopano ile İstanbul'da yapılan mülakat, 16 Mayıs 2019.)

Viyana Wagner firmasına sipariş edilir. İstanbul'dan uzmanlardan oluşan bir komisyon Viyana'ya gönderilir. Projenin prototipi fabrikanın bahçesine kurulur. 1892 de proje kabul edilir. Kilisenin tüm parçaları gemilerle getirilir ve montaja başlanır. Öncelikle zemin hazırlanır. Ahşap 12-13 m. büyüklüğünde kazıklar kazılır. İlk defa buharlı şahmerdanının kullanıldığı yapı olarak bilinmektedir.(Bulgar Eksarhlığı Ortodoks Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu Üyesi Hristo Kopano ile İstanbul'da yapılan mülakat, 16 Mayıs 2019.)

İç döşemesi Viyana'da üretilmiştir ve korint düzeni sütun, florint motif ve melekler konulmuştur. Yeni Sveti Stefan Kilisesinin kutsaması Meryem Ana'nın doğum günü arifesi olan 8 Eylül 1898 tarihinde resmi törende Eksarh Yosif yapmıştır. Sveti Stefan Demir Kilisesi 19. Yüzyılın ikinci yarısında uygulamaya başlamış demir kilise denemelerinin sonucudur. Kilisenin bahçesinde İlarion Makariopolski, Avkseniy Veleşki, Meletiy Veleşki ve Paisiy Plovdivski Bulgar kilise faaliyetçileri defnedilmiştir. (Bujaşka, M. 2016: 17).

Kilise; çeşitli hava şartları, deniz kıyısında olması, tuzlu su gibi nedenlerle paslanır. Yapı, geçici birkaç restorasyon geçirir. Önüne yol yapılıncaya, su girmemesiyle birlikte ahşap çürümeye başlar. Kilisenin yapımında kullanılan ağaçlar su ile yaşar, çamur nedeniyle denize kayma yapar. İlk büyük restorasyonda 2005-2006 yıllarında temele kazıklar çakılır. İkonaların restorasyonu yapılır. Akan sulardan dolayı nem vb. sorunlar çözülür. (Bulgar Eksarhlığı Ortodoks Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu Üyesi Hristo Kopano ile İstanbul'da yapılan mülakat, 16 Mayıs 2019.)

Türkiye ile Bulgaristan arasında Kültürel ve Tarihi Mirasları Koruma Programı imzalanmıştır. Bu anlaşmayla birlikte, Türkiye'de yer alan Bulgar tarihi eserleri restore edilmeye başlanmıştır.

Büyükşehir Belediyesi ilk olarak kilise zemininde görülen kayma sebebiyle zemin ıslahı yapılmıştır. Yapının üç cephesi, 5 bin 500 metre jet grout (zemine çimento enjeksiyonu) ile güçlendirildi. Paslı kolonlar statik projesine uygun olarak çelik kolonlarla değiştirildi. Sökülen dış cephe kaplama ve süsleme elemanlarının restorasyonları, astar ve

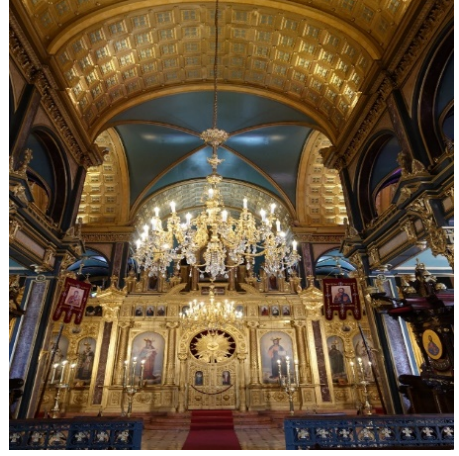
boyaları yapıldı. İç mekan restorasyon ve çevre düzenleme inşaatı kapsamında, zemin mermerleri söküldü, projesine uygun olarak yeniden kaplandı. Kilise duvarlarında korozyondan arındırılmak için mekanik temizlik yapıldı. İç duvardaki döküm süsleme elemanları numaralandırılarak söküldü, restore edilip montajları yapıldı. Bodrum katta güçlendirme ve su yalıtım işlemleri gerçekleştirildi. Bahçe duvarları betonarme olarak yeniden yapıp taş ile kaplandı. Korkuluk demirleri restore edilerek yerlerine monte edildi. Tüm çalışmalar Fen İşleri Dairesi Başkanlığı Yapı İşleri Müdürlüğü'nce yürütüldü. Demir Kilise'nin yok olmaktan kurtarılması için harcanan 16 milyon liranın 13 milyon lirasını Büyükşehir Belediyesi karşıladı. (İnternet-2.)

Restorasyon nedeniyle 9 yıl kapalı olan kilise, Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Bulgaristan Başbakanı Boyko Borisov'un katıldığı bir törenle 7 Ocak 2018 tarihinde açılmıştır.

1.3. İKONASTASİS BÖLÜMÜ

İkonastasisi Moskova şirketi Nikolay Ahapkin üretmiş, ikonları ise Rus Ressamı Klavdiy Lebedev çizmiştir. 6 çanı yine Rusya'da, Yaroslavl'da, Pötır Olovyanişnikov Fabrikasında üretilmiştir. İkiisi bugün hala çalmaktadır. (Bujaşka, M. 2016: 16).

Doğu Katolik stiline göre yapılan ikonastasis, dönemin Bulgar cemaati tarafından beğenilmez. Yeniden dini kurallar çerçevesinde yapılır ve 2 yılda tamamlanır. Böylece kilisenin açılışı 1898 yılında gerçekleşir. (Aleksandır Masev ile İstanbul'da yapılan mülakat, 24 Nisan 2019).

Resim 5-6-7-8. Kral Kapısı

İkonostasis; üç kapıdan oluşmaktadır. Bu üç kapı içerisinde en önemli pay, Kral kapısı olarak da bilinen ana kapıya verilmiştir. İkonostasisin merkezini oluşturan “Orta/Ana (Kral) kapı”, insanların dualarını gökyüzüne ileten meleklerin sürekli kullandığı sembolik olarak gökyüzüne açılmayı ve Tanrı'nın geldiği yeri sembolize etmektedir. Tanrı Krallığı'na geçişin simgesi olan ve “Meryem'e Müjde, Son

Yemek ve dört İncil'in yazarlarının ikonaları" ile süslenen Kral kapısının sağında "Mesih İsa, kutsayan İsa", kilisenin azizleri, Yahya ikonaları; solunda Tanrı Annesi (Teotokos) veya çocuk İsa ile birlikte Tanrı annesi/Tanrı doğuran, Evrenin Hâkimi (Pantokrator) İsa ile secde ikonaları ve kapının üzerinde ise "Başrahip İsa İkonası" veya son akşam yemeği ikonası ile (daha üst taraflarda) Tanrı Krallığı'nın bedensiz varlıklarından kabul edilen Başmelekler¹⁴ Gabriel ve Mikail ikonaları yer almaktadır. (Küçük, A. 2016:235-236).

Ortada bir kapı, sağ ve solda ise daha küçük birer kapı bulunur. Ortadaki kapı güzel kapı mukaddes kapı olarak geçer ve genellikle İsa'nın Doğumu'nun Müjdelenmesi sahnesi yer alır. Soldaki Cebrail, sağdaki Meryem ve üzerinde ufak bir güvercin yer alır.

Resim 9-10. Kral Kapı

Hemen kapının üzerinde ortada kutsal ruhu simgeleyen güvercin, Cebrail, Mikail ortada ise Tanrının ışığını simgeleyen güneş yer alır. Kemerin üzerinde, serafim melekleri bulunur.

Seraflar: (SERAPHİM) Kutsal Kitap'ta "Üzerinde Seraflar duruyordu; her birinin altı kanadı vardı, ikisiyle yüzlerini, ikisiyle ayaklarını örtüyor, öbür ikisiyle de uçuyorlardı." şeklinde bahsedilen bu melekler, elleri, ayakları, yüzleri ve üç çift kanatları olan varlıklar olarak tasvir edilmektedir. Önlerinde ve arkalarında birçok gözleri vardır. Seraflardan Tanrı'nın tahtının etrafını kuşatan ve Tanrı'ya çok yakın olup, devamlı onu öven ve yücelten melekler olarak bahsedilir. Seraflar, tahtın etrafını kuşattıkları gibi, aynı şekilde "Kuzu" yani "Oğul Tanrı İsa'nın da etrafını çevrelerler. İsa, gelecekte "Yedi Mührü" açtığı zaman, "Gel!" diye nida eden varlıkların, bu seraflar olduğu söylenmektedir. (Serdar, M. 2009: 154).

Sütun başlarında ise Tanrının kutsal emanetlerini koruyan 4 başlı keruv melekleri yer alır.

Keruvlar (Cherubim): Tanrı'ya en yakın ve en yüksek mertebedeki meleklerdir. İbranice'de "Cherub", korumak, örtmek anlamlarına gelir ve Eski Ahit'te yirmi yedi yerde tekil, altmış dört yerde ise çoğul halde geçer. Keruvların iki veya dört tane yüze sahip oldukları söylenir. Bu yüzlerden birisi insana, diğeri aslana, ötekisi boğaya ve sonuncusu da kartala benzer. Her birinin dörder tane kanadı bulunur. Tıpkı bir buzağının ayak pençesine benzeyen ayak pençeleri vardır. Kanatlarının altında insan eli gibi olan dört tane ele sahiptirler. Dış görünüm olarak, tıpkı parlak pirinç gibi, ışıltılı oldukları belirtilmiştir. Işık hızıyla dolaşırlar ve onların kanatlarının çıkardığı ses suyun veya kocaman bir ordunun çıkardığı sese benzetilmiştir. Keruvlar, kutsal şeyleri koruyan meleklerdir. Tevrat'ta onların yaşam ağacını korudukları, "Antlaşma

Sandığı”nın üzerindeki “Bağış Tahtı” nda oturdukları ifade edilir. Tanrı’nın tahtını taşıyan melekler keruvlardır. (Serdar, M. 2009: 153).

Kemerin ortasında Hz. İsanın silüeti görölür. Bu simge mandalyonu simgeler.

Resim 11. Mandlyon

Mandlyon: Hz İsa çarmıhı taşırken 7 kere düşer, Veronica adında bir kadın terini ve kanını silmesi için O’na bir mendil verir. Hz. İsa yüzünü siler ve yüzünün sureti mendile çıkar. Mendil yani mandlyon kutsal emanet olarak kabul edilir.

Resim 12. Meryem ve Çocuk İsa   **Resim 13.** Pantokrator İsa

Kapının sağında her zaman Pantokrator İsa yer alır. Pantokrator Hz. İsa'nın sıfatlarından biri olup, evrene hükmeden, yeryüzünün efendisi anlamında kullanılmıştır. Grekçe her şey anlamına gelen Pan ve hükmeden Afrokrator kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Solunda ise Meryem ve Çocuk İsa bulunur.

Kapının solunda Teotikos (Tanrı doğuran), Meryemin solunda kilisenin adandığı Aziz Stephan yer alır.

Resim 14. Aziz Stephan

Aziz Stephan bir elinde taş, bir elinde buhurdanlık ile tasvir edilir. İlk şehit ve ilk papaz sayılan Aziz Stephan'ın elindeki taş öldürülmesinin simgesi, buhurdanlık ise ilk papaz olarak kabul edilmesinin simgesidir. Aziz Stephanın dünyanın pek çok yerinde kilisesi vardır.

Resim 15. Aziz Petrus

Resim 16. Aziz Nicolaus

Sağda Demreli Aziz Nicolaus, solda Aziz Petrus yer alır. M.S. 250 yılında Demre’de zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Nicolaus kendini Tanrı’nın yoluna adanmış bir azizdir. Ailesi ölünce kalan tüm serveti fakirlere harcar.

Aziz Petrus’un gerçek adı Simon’dur. Hz İsanın en güvendiği havarisi ve aynı zamanda ilk Papa olarak bilinir. Elinde 2 anahtar ile tasvir edilmiştir. Anahtarlardan biri cennetin, diğeri Hz. İsa’nın gökteki krallığının anahtarıdır. Hz İsa Petrusa o kadar güvenir ki ona emanet etmiştir. Hz. İsa Petrus’a kilisemi cemaatimi senin üstüne kuracağım demiştir ve ona kaya kadar sağlam anlamına gelen Petrus ismini vermiştir. Vatikan’daki St. Pietro meydanı Petrus adına yapılmış, altında da bir mağara vardır ve içinde Petrus’un kemikleri bulunur. Hristiyanlar İsa’nın sözünü yerine getirerek, kiliseyi Petrus’un kemikleri üzerine yapmışlardır.

Resim 17-18. Vaftizci Yahya

Vaftizci Yahya, gerçek adı John the Baptist, Jean-Baptist olup genellikle yeşil elbiseli olarak resmedilir. İkonografide melekler dışında tek kanadı olan Yahya'dır. Genellikle kesik baş ya da baltayla görülür. Başını baltayla kesilerek öldürülmüştür. Hz. Yahya Hz. İsa'nın en büyük savunucusudur.

Kral Herodes kardeşinin karısı Herodya ile evlenmek istemektedir. Ancak Yahya karşı çıkar. Çünkü Herodes öz kardeşi Filippos'un karısı Herodya yüzünden Yahya'yı tutuklayıp bağlamış, cezaevine tıkmıştı. “Çünkü Yahya ona, yengenle yaşaman doğru değil” demekteydi. Herodes Yahya'yı öldürmek amacını güdüyordu. Ne var ki, topluluktan korkuyordu. Çünkü Yahya'yı peygamber olarak tanıyorlardı. Herodes'in doğum günü kutlanıyordu. Herodya'nın kızı herkesin önünde dans etti. Herodes bunu öylesi beğendi ki, ant içerek her ne dilerse kendisine vereceğini vurguladı. Annesi tarafından kışkırtılan kız, şuracıkta bir tepside bana Vaftizci Yahya'nın başını veresin, dedi. Kral üzüntüyle çalkalandı. Ne var ki, andına ve çağrılılara karşı duyduğu sorumluluk yüzünden dileğin uygulanması için buyruk verdi. Adamlarını gönderip cezaevine Yahya'nın başını uçurttu. Yahya'nın kesik başı bir tepside getirilip kızı verildi. O da kesik başı annesine götürdü. Yahya'nın öğrencileri gelip ölüyü aldılar ve gömdüler. Ardından da gidip İsa'ya bilgi iletiler. (Haber, S. 2010: 31).

Resim 19. Cebrail

Resim 20. Aziz Pavlus

Soldaki Cebrail genellikle elinde bir çiçekle temsil edilir, saflığı simgeler. Sağdaki ise, Aziz Paulus, en önemli azizdir. Gerçek ismi Saol'dur. Hristiyanlığın dogmalarını kurallarını yazan kişidir.

Pavlus, Mesih öğretisi ve İsa'nın tanrısallığına yönelik düşünceleriyle, günümüz Hıristiyanlığının temel karakteristiklerinin teşekkülünde önemli rol oynamış bir şahsiyettir; Hıristiyan geleneğinin oluşup şekillenmesinde merkezi bir yere sahiptir. Mektuplarında, kendi İsa anlayışının ve Mesih öğretisinin kabullenilmesini ve bizzat kendisinin örnek alınıp bağlanılmasını istemekle, Hıristiyan geleneğindeki bu merkezi konumunu bizzat kendisi de vurgulamaktadır. (Gündüz, Ş. 2001: 54).

Aynı zamanda katı bir Yahudi olan Aziz Pavlus; Aziz Stephan'ı öldürten, taşlatan kişidir.

Resim 21. Aziz Pavlus ve Petrus

Aziz Pavlus genellikle Petrus ile sarılarak tasvir edilir. Başta iyi arkadaşlıklar fakat sonra fikir ayrılığına düşerler. İkisinin de kaderi aynı olur. Başlangıçta tüm havariler Musevi, Hristiyanlığı da Musevilere yayarlar. Pavlus ise farklı olarak, “siz Musevilere yayın, ben Museviler dışında kalan Paganlara yayacağım” diyerek, bugün Hristiyanlığın bu kadar büyük coğrafyaya yayılmasında çok önemli bir rol oynamıştır.

Resim 22-23. İncil Yazarları

Resim 24. Hz. İsa'nın Kudüs'e Girişi

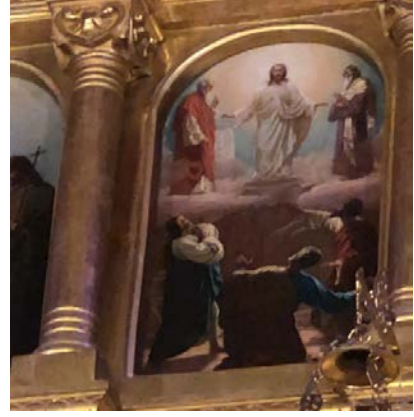
Resim 25. Hz. İsa'nın Göğe Yükselmesi

Resim 26. Helena'nın Haçı Bulduğu Yerde Yaptığı İlk Ayin

Resim 27. Vaftiz Sahnesi

Resim 28. İsa'nın transfigürasyonu.

Resim 29. İsa'nın Musevi Tapınağına Sunulması

İkonastasisin bir üst katında, en sağdaki Helena'nın haçı bulduğu yerde yaptığı ilk ayini temsil eder, solunda Hz. İsa'nın göğe yükselmesi, yanındaki diriliş sahnesi, yanındaki Hz. İsa'nın Hz. Musa ve İlyas ile

görüŧüp peygamberliğinin onaylanması ve başkalaŧım geğirmesi ve normal insandan kutsal varlığa geğmesi tasvir edilmiŧtir. Solda Hz. Yahya'nın Hz. İsa'yı vaftiz etmesi, altta ise Hz. İsa'nın kutsanması için Musevi tapınağına sunulması yer alır.

Resim 30. Son Akŧam Yemeği.

Resim 31. Hz.Meryem'in Musevi Tapınağı'na Sunulması

Resim 32. Meryem'in Doğumu

Birçok Ortodoks kilisesinde görülemeyen, en güzel örneği Kariye’de yer alan iki sahne, sağdaki Hz. Meryem’in doğumu, soldaki ise Musevi tapınağından alınma sahnesi. Ortodoks ikonografisinde Meryem’in hayatından sahneler yer almaz. (Aleksandır Masev ile İstanbul’da yapılan mülakat, 24 Nisan 2019).

Meryem’in Çocukluk İncil’ine göre Meryem’in babası Joachim ve annesi Anna’nın çocukları olduğu, Nasıra’da doğduktan sonra Kudüs’e getirildiği anlatılmaktadır. (Gür,D. Pekak,S. 2015:176).

Resim 33. Theotokos Meryem

En üstteki kilisenin en önemli ikonosu. Theotokos Meryem tahtta otururken tasvir edilmiştir. Theotokos theo (Tanrı) ve tokos (anne) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelir ve Hz. Meryem’e verilmiş bir sıfattır “Tanrı Anne” olarak ifadelendirilir.

Burada Aziz Kyrillos ve Aziz Methodias kardeşler, Meryem'in ayaklarının dibinde yer alır. Bu iki aziz, Slav halkı için oldukça önemlidir. Aziz Kyrillos ve Aziz Methodias buldukları alfabeyi Hz. İsa ve Meryem'e sunar.

Resim 34-35. Yeremya ve İşıya

Sağdaki ve soldaki iki kişi Yeremya ve İşıya eski ahitte geçen eski peygamberler. Bu kilisede olma sebebi ise onların yazdığı bölümde Hz. İsa'nın doğacağı, peygamber olacağı, hastaları iyileştireceği gibi öngörülerin yer almasıdır.

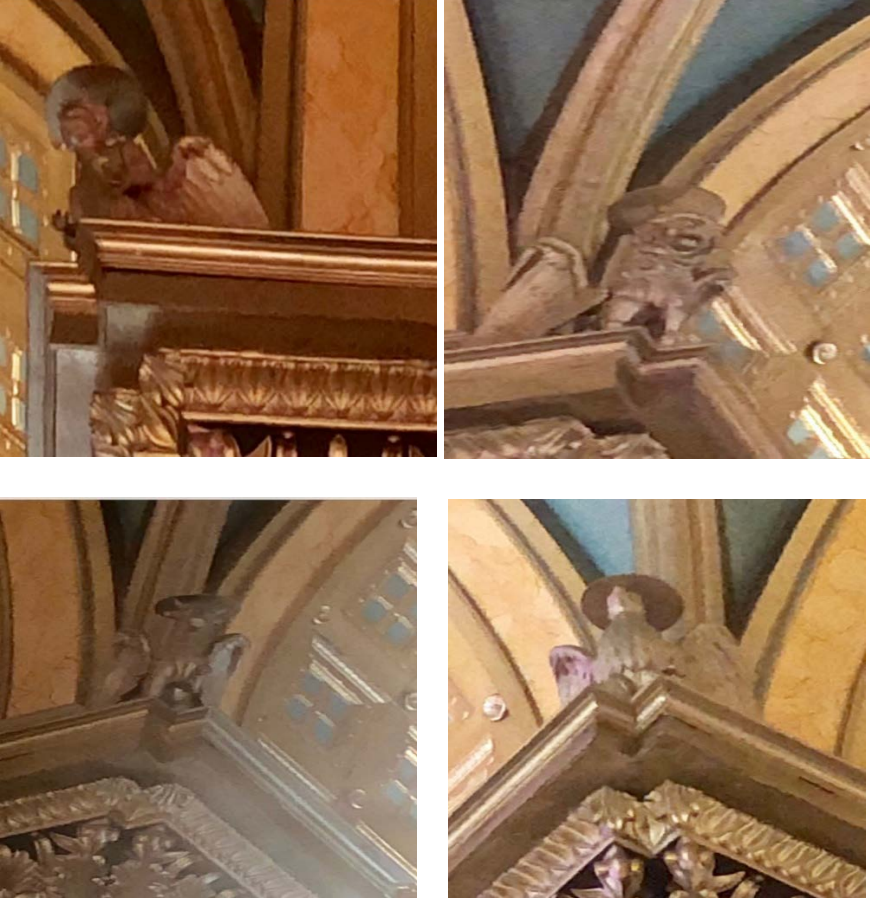
Resim 36-37. Eski Ahit

Üstte bir tablet yer alır. Bu tablet Tevrat'ı, 10 a kadar olan Roma rakamlar 10 emiri, hemen solda yılan sarılmış asa Hz. Musa'nın esasını simgeler.

Resim 38. Yeni Ahit

Ters tarafında ise yeni ahit yer alır, yazılmamıştır ve boştur. Hemen üstünde bir gül, üzerinde de dikenli tel taç bulunur. İsa'nın kafasına geçirilen taçtır. Yanında üzüm salkımları ve başak demeti yani şarap ve ekme İsa'nın eti ve kanını simgeler.

Resim 39-40-41-42. Matta, Marcus, Lucas, Yuhanna Sembolleri.

Dört köşede melek Matta, karşıda aslan Marcus sağında boğa Lucas, kartal da Yuhanna'yı simgeler. Hepsinin bir anlamı vardır. Matta İncil'i

biraz daha insancıl, Marcus ve Lucas biraz daha öfkeli dille yazmıştır, Yuhanna ise ileri görüşlü yazdığı için kartal ile biçimlendirilmişlerdir.

Resim 43. Kuzu Kabartması

Avizenin üzerinde yuvarlak içinde İsa'yı simgeleyen kuzu kabartması yer alır. Bir elinde haç olan bayrak, diğerinde incili tutar.

Resim 44. Taht

Girişin sağındaki Patrik tahtında, ortada sadece patrik oturabilir, yandakilerde daha düşük mertebeli metropolit ve despotlar oturabilmektedir. Diğer yandaki ise kral veya büyük elçi gibi büyük devlet erkanına aittir. Sağ taraf hiyerarşide daha üstündür. Burada anlatılmak istenen dinin devletin üzerinde kabul edildiğidir. (Aleksandır Masev ile İstanbul’da yapılan mülakat, 24 Nisan 2019).

Resim 45. Pantakrator İsa

Resim 46. Hz. Meryem

Pantakrator İsa diğerinde Orans Hz. Meryem elini göğsüne açıp dua ederken tasvir edilmiştir. Hz. İsa doğmamıştır ve Tanrı tarafından Meryem'in karnına yerleştirilmiştir. İsa'nın elinde bir parşömen bulunur. Eski ahit simgeler. İsa doğduktan sonra elinde kodeks yani yeni ahit bulunur.

Resim 47. Aziz Trifon

Aziz Trifon, Bulgar halklarınca bilinen, bağların bahçelerin koruyucusu olarak kabul edilen bir azizdir. Aslen Uşaklı bir bağcıdır. Gizli bir Hristiyan'dır. Paganlar tarafından öğrenilince bağında boğazı kesilerek öldürülmüştür.

Resim 48. Azize Petra

Azize Petra Selimpaşa'lıdır. Bir gün rüyasında Hz. İsa'yı görür, İsa ona "benim doğduğum yerleri gör" der, o da Kudüs'e giderek Hz. İsa'nın doğduğu yerleri gezer. 1-2 yıl sonra Hz. İsa rüyasına tekrar girer, "buradaki görevini yerine getirdin artık evine dönebilirsin" der. Azize Petra tekrar yürüyerek geri döner ve Hz. İsa'ya adanan ufak bir şapel kurarak orada yaşar, ölümünden sonra da bu şapele gömülür. Şapel daha sonra yıkılır. Ortaçağda yeniden yapılmak üzere kazılırken Petra'nın hiç bozulmayan cesedi bulunur ve azize olarak ilan edilir.

Resim 49-50-51-52. St. Georgios ve Geçirdiği İşkenceler

Sağdaki St. Georgios, ülkemizde bilinen ismi ile Aya Yorgi, Romalı bir asker ama gizli bir Hristiyan'dır. İmparator bunu öğrenir Paganlığa geri dönmesi için baskı yapar. Aya Yorgi kabul etmez. İmparator onu tutuklatır ve işkencelerden geçirir, alttaki ikonografide o geçtiği işkenceler tasvir edilir. Ayağına demir bir ayakkabı giydirilir, ateşin üstünde tutulur. Tekerleğin üzerinde işkence yapılır. En son da kafası kesilerek öldürülür.

2. SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu zamanında pek çok dini ve etnik topluluk barış ve huzur içinde bir arada yaşamaktaydı. Bunların arasında sayısı azımsanmayacak topluluk Bulgarlardır. 18. Yüzyılın sonlarına doğru daha iyi yaşam koşulları umuduyla ülkelerinden ayrıлып İstanbul'a gelen Bulgarlar, zamanla bir Bulgar kolonisi oluşturmuşlardır. Bu sayı farklı kaynaklardan derlenen bilgilere göre yaklaşık 50 000- 80 000 kişiye ulaşmıştır.

Resim 52. Faruk Günayer Bulgar kilisesi - İstanbul yağlıboya
65x90cm

Osmanlı İmparatorluğu Bulgarlara asimilasyon politikası uygulamamış, diğer azınlıklara davrandığı gibi son derece toleranslı davranmıştır. Bunun göstergelerinden biri Bulgar kültürü ve dilinin

halen devam etmesi, diğeri ise Bulgar Eksarhlığıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşıyan Bulgar hristiyanlarının dini ve eğitim haklarını sağlayan ve koruyan ruhban bir kurum olan Bulgar Eksarhanesi de İstanbul'da bulunmaktadır. Eksarhane, Bulgarlar için manevi bir sembol olmakla kalmaz, aynı zamanda İstanbul'da yer alan tüm Bulgarların haklarını da yöneten kurumdur.

Bulgar tarihi için önemli bir merkez olan İstanbul'da, başta Şişli Ekserhane Binası, Sveti Stefan Demir Kilisesi ve Metoh Binası olmak üzere pek çok mimari eser bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda beri süregelen koruma ve yaşatma politikasının bir devamı olarak, Türkiye Cumhuriyeti ve Bulgaristan Cumhuriyeti Kültür Bakanlıkları arasında Kültürel ve Tarihi Mirasları Koruma Programı imzalanmıştır. Bu bağlamda, her iki ülkede yer alan tarihi eserler restore edilmeye başlanmıştır. Bu program çerçevesinde Metoh Binası ve Sveti Stefan Demir Kilisesi restore edilmiştir.

Demir Kilise gerek mimarisi gerekse dini ve politik önemi ile sadece Bulgar kültürü için değil, pek çok uygarlığa başkentlik yapmış olan İstanbul için de büyük önem taşımaktadır. Mevcut ahşap kilisenin yerine inşa edilen Demir Kilise'nin yapımında, bataklık zemin nedeniyle demir malzeme kullanılmıştır. Dünyada Arjantin, Avusturya ve Türkiye'de olmak üzere üç örneği bulunan demir kilise diğer iki örneğinin yıkılmasıyla tek örnek olarak günümüze ulaşmıştır. Kilisenin iki kez yapılan ikonastasis bölümünde yer alan ikonaları, Neo Barok, Neo Gotik ve Bizans kültürünün birleşiminden oluşan stili ile eşsiz bir örnektir. Geçirdiği restorasyonlar ile temeli sağlamlaştırılan Demir

Kilise bugün; Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren süregelen Türk-Bulgar dostluğunun bir simgesi olarak, şehrin Altın Boynuz Haliç'in en güzel yerinde dimdik ayakta durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Bujaşka, M.(2016). Zaman İçinde Kökler, İstanbul'daki Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Cemaatinin Geçmişi ve Bugünü.
- Gür,D. Pekak, S. (2015). "İsa'nın Doğumu", Sanat Tarihi Dergisi Cilt/Volume: XXIV, Sayı/Number:2 Ekim.
- Gündüz, ř. (2001). "Pavus'un Hristiyan Geleneğindeki. Merkezçiliği Belirleyiciliği", 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Dinler Tarihi Araştırmaları – III. Ankara.
- Küçük, A. M.(2016). "İkonografiden İnanca "İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya" Süreci.", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı Aralık. s. 235-236.
- Serdar, M. (2009). "Hristiyanlık Ve İslâm'da Meleklerin Varlık Ve Kısımları (Angelojik Bir Mukâyese Denemesi", Bilimname XVII, 139 – 164.
- Sevinç, G. (2010). Haber, "İncil", Kutsal Söz Yayınları.

MÜLAKAT

Bulgar Eksarhlığı Ortodoks Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu Üyesi Hristo Kopano ile İstanbul'da yapılan mülakat, 16 Mayıs 2019.

Sveti Stefan Kilisesi Görevlisi Aleksandır Masev ile İstanbul'da yapılan mülakat, 24 Nisan 2019.

ELEKTRONİK YAYINLAR

İnternet-1:

<http://www.İstanbulkulturenvanteri.Gov.Tr/Anit/İndex/Detay/50658>)

Erişim Tarihi: 11.10.2019

İnternet-2. <https://www.ntv.com.tr/galeri/sanat/demir-kilise>. Erişim

Tarihi: 11.10.2019)

İnternet-3: [https://www.internethaber.com/demir-kilise-nerede-kim-](https://www.internethaber.com/demir-kilise-nerede-kim-yaptirdi-ozellikleri-neler-foto-galerisi-1836998.htm?page=3)

[yaptirdi-ozellikleri-neler-foto-galerisi-1836998.htm?page=3](https://www.internethaber.com/demir-kilise-nerede-kim-yaptirdi-ozellikleri-neler-foto-galerisi-1836998.htm?page=3) Erişim

Tarihi: 11.10.2019

BÖLÜM 4:

ETRÜSKLER İLE İSKİTLER ARASINDAKİ BENZERLİKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Öğr. Gör. Ayten AKCAN¹

---

¹ Hitit Üniversitesi, Sungurlu MYO. Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Çorum
ayten.akcan7@gmail.com

1. GİRİŞ

M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren İtalya'ya gelen ve bu bölgede oldukça güçlü bir devlet kuran Etrüsklerin, tarihi hakkındaki bilgileri Grek ve Latin kaynaklarından edinmekteyiz. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda Etrüsk'çe yazıt ortaya çıkarılmış fakat tam olarak bu dilin çözülememiş olması yeterli bilgiye ulaşmamızı engellemiştir. Bu durum Etrüsklere dair siyasi ve kültürel tarihlerini ortaya koyma açısından birtakım sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sorunu aşmak adına Etrüsklerin yaşadığı zaman dilimi içerisindeki çağdaşlarının yazılı kaynaklarına başvurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Öte yandan çaprazlama tarih okumalarının daha objektif bilgiler vermesi ve farklı bilgilerin sağlanmasının kolay yapılabilmesi açısından da önemlidir. Etrüsklerin çağdaşlarıyla ve özellikle Greklerle gerçekleştirdikleri ticari ilişkiler Etrüsk tarihi ve kültürünün incelenmesi noktasında da fayda sağlamıştır. Bu yapılan araştırmalar içerisinde Latin kaynaklarının önemi büyüktür ki Roma kültürünü de etkiledikleri ve pek çok kültür unsurunu Roma'ya devrettikleri bilinmektedir. Merkezi bir yapı oluşturamayan bağımsız kent devletleri olarak hüküm süren bu uygarlığın, M.Ö. 283'te Romalılara mağlup olarak onların egemenliğine girdikleri görülmektedir.

Bozkır kavmi-atlı kavim olarak da adlandırılan İskitlere dair bilgilerin birçoğunu da Grek ve Pers kaynaklarından öğrenmekteyiz. M.Ö. 800 yıllarında kavimlerin birbirlerini iterek veya çekerek batıya doğru nüfusun yer değiştirdiğini ve bu baskılar neticesinde İskitlerin de, Çin

Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar yayılan bir kavim olduğunu görmekteyiz. İskitler, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda tarih sahnesine çıkmışlardır. M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir. Kendi kültürlerini, yerleşkesel ve zamansal olarak çağdaşları üzerinde büyük bir etki bırakarak ortaya koydukları da, özellikle Grek, Çin, Pers kaynaklarında isimlerinden bahsettirmiş olmalarından anlaşılmaktadır. Bozkır Kavimleri arasında önemli bir yer tutan Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İskitlerin siyasi ve kültürel tarihi ile ilgili bilgileri arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olan kurganlardan da öğrenmekteyiz. Hatta arkeolojik malzemeler bazen tek başlarına bile, bilinmeyen birçok noktayı ortaya çıkarma konusunda yeterli olmuş ve birçok değerlendirmenin yapılmasına katkı sağlamışlardır. Özellikle Grek, Latin ve Pers kaynaklarından edindiğimiz bilgiler bu iki medeniyet arasında benzerliklerin hiç de azımsanmayacak kadar çok olduğunu ve özellikle son dönemlerde yapılan DNA araştırmaları, bu benzerliklerin ifade edilmesi gerektiği düşüncesini destekler sonuçlar vermiştir. İki medeniyet arasında yakalanan bu aynılık, tesir edeceği ve değiştireceği hususlar göz önüne alındığında çok daha önemli bir yere kendini taşımaktadır. Son yapılan DNA analizlerinde Etrüsklerin en yakın ve en eski akrabalarının göçler neticesinde Eskiçağ'da Anadolu'ya giren ve buradan da İtalya'ya giden ön-Türkler olduğu açıkça ortaya konmuştur.

2. ETRÜSKLERİN KÖKENİ ve SİYASİ TARİHİ

Etrüsklerin tarihi hakkında onlar tarafından yazılmış metinlerin olmaması ve Roma döneminde yazılanların birçoğunun günümüze ulaşamaması nedeniyle Etrüskler hakkında detaylı bilgiler verilmesi zorlaşmaktadır. Etrüskler İtalya'nın Tiber ve Arno denizleri arasında bulunan Etruria bölgesinde M.Ö. 6. yüzyıla kadar yaşamış bir halk olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Mirşan, 1998:55). M.Ö. 7. yüzyıl ile M.Ö. 3. yüzyıl arasında hüküm sürmüş ve Yunanlıların "Tyrrhenioi", Romalıların ise " Etrüsk" dedikleri bu uygarlık kendilerini "Rasenna" olarak isimlendirmekteydi. Etrüsk uygarlığı ve kültürü İtalya'daki diğer kavimlerden çok ileri bir uygarlık olup, Roma İmparatorluğu'na katılincaya kadar çok zengin malzemelerle Batı dünyasını derinden etkileyen bir konuma kendini getirmiştir (Grummond, 2006:67). Etrüskler, İtalya yarımadasında yaşayan diğer toplumlardan bütünüyle farklıdırlar. Bu farklılık; inançlarından aile yaşantılarına; kutsal simgelerinden askeri düzenlerine kadar yaşantılarının her alanında hemen göze çarpar (Haynes, 2005:48). Eskiçağ boyunca ekonomik zenginliğin ve refahın göstergelerinden olan sanatın her alanında, Etrüsk uygarlığı kendini ileriye hep ileriye taşımıştır. Oldukça zor işlenen ve şekil verilen madenlerin her çeşidini işleyip günlük hayatta kullanmışlardır. Sağlık alanında da oldukça önemli bir yere sahip olan Etrüskler, şehrin etrafını surlarla çevirmişler ve savunma noktasında bilgi ve becerilerini ortaya koymuşlardır. Romalıların aynen aldıkları kanalizasyon sistemini kurmuşlar, temizliğe önem veren bir medeniyet

olduklarını, kendilerinden sonraki diğer topluluklara göstermişlerdir (İzzet, 2007:13).

Etrüskler'in Etruria'ya (Toskana) nereden gelip yerleştikleri bilinmemekle beraber konu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan Etrüskler'in İtalya kökenli olup Villanova kültürünün devamı niteliğinde olduğu, Etrüsk erken dönemleri ile Villanova kültürünün son dönemleri arasındaki benzerliklerin bu görüşü desteklemektedir. Fakat bilim adamları onların İtalya'ya nereden ve nasıl geldikleri konusunda henüz tam olarak fikir birliğine varabilmiş değillerdir. En ağır basan nazariyelerden biri de, Etrüskler'in bölgeye sonradan yerleşmiş olduklarıdır (Gür, 2012: 84). Fakat bu konuda da fikir ayrılıkları vardır. Görüşlerden biri, Asya'dan çıkıp Karadenizin kuzeyinden (bugünkü Ukrayna, Romanya, Macaristan) geçtikleri, orta Avrupa'da bir müddet Almanların komşusu olarak kaldıkları ve onlara Turs diyen Almanların efsanelerine girecek kadar onları etkilediklerini iddia eder (Ağaoğlu, 1933:87). Buradan da, Fransız dilcisi Zacharie Maigani'ye göre Arnavutluk üzerinden, Alman Barthold Geog Nielbuhr'a göre ise Alpleri aşarak İtalya'ya gelmişlerdir. Bazı araştırmacılar, Etrüskler'in bölgeye doğudan deniz yoluyla geldiğini öne sürerken diğer bir kısım araştırmacı ise, kuzeyden Alp Dağları'nı aşmak suretiyle bölgeye girdiğini kabul eder (Camporale, 2000:27). Antik çağın en önemli tarihçilerinden biri olan Herodotos'un konuyla ilgili farklı bir yaklaşım sergilediğini görmekteyiz. Herodotos'a göre, Etrüskler kıtlık nedeniyle, ülkelerini terk edip Etruria'ya gelen Lydia'lılardır (Ayda, 1976: 288-289). M.Ö. 5. yüzyılda bu düşüncüyü

ortaya atan Herodotos'un, kendinden sonrada bu fikri onaylayan ve bu fikre saygı duyan birçok insanın olduğu görülmüştür. Günümüzde yapılan ve yapılmakta olan yeni araştırmalar da Etrüskler'in Anadolu yaşadıkları ve daha sonra İtalya tarafına geçtikleri savı birçok bilim adamınca kabul görmektedir (Çilingiroğlu, 1987:239). Eğer Herodotos'un dediği gibi bir göç meydana gelmişse bu topluluğun diğer üyelerinin Anadolu'da varlığını sürdürme olasılığının çok yüksek bir olasılık olduğu gerçeğini görmek gerekmektedir. Antik kaynaklarda adı geçen Tyrrhen'lerin Anadolu'da kalan topluluk olduğu düşünülmektedir (Wainwright, 1959:101).

Etrüskler'in kökeni ile ilgili ortaya atılan bir tez de onların Türk olduğu yolundadır. Uzun süren araştırmalar sonucu Adile Ayda, Latin dilinde etimolojik olarak açıklanamayan pek çok sözcüğün Türkçe'den geldiğini, özellikle *Tyrrhen* sözcüğünün Yunanca'da *Turrhnoi* şeklinde yazılmasını ve "H" sesinin eskiden "A" sesini verdiğini de hesaba katarak *Turan* kelimesi ile bir benzerlik yakalanabileceği tezini ortaya atması birçok bilinenin tekrar sorgulanmasına sebep olmuştur (Ayda, 1974:44). Turan kelimesinin kökünün Orta Asya menşeli olması diğer dikkat çekici bir durumdur. Etrüsklerin ilk yurdu olarak Ege-Lidya bölgesi kabul edildiği düşünülürse bu bölgede "Turan" adlı bir yerin bulunması ve Etrüsklerin bir tanrıçalarına "Turan" adını vermiş oldukları yine kaynakların bize ulaştırdığı bir bilgi olması açısından üzerinde durulması gereken diğer önemli bir husustur (Türkkan, 2002:419).

Etrüsklerin kökeni, asıl adı ve dili hakkında Etrüskoloji bilginleri arasında fikir ayrılıkları olsa bile hemfikir oldukları çok sayıda ortak noktada bulunmaktadır. Fakat su götürmez en büyük gerçek, Etrüsklerin uygarlık tarihinde hakikaten önemli bir yer teşkil ediyor olmalarıdır. Bugün İtalyan müzelerini, Louvre Müzesini, British Museum’u dolduran Etrüsk sanat eserleri; Batı uygarlıklarının gelişimine katkıda bulunan, dönemin mimari ve tasarım stillerini etkisi altına alan, ileri düzeyde kullanılan teknikler ortaya çıkaran ve kent planlamadan eşya ve mobilya yapımına kadar çok geniş bir sahaya yayıldıklarını açıkça göstermiş olması bakımından çok önemlidir (Demirarslan, 2011:98). Bilindiği gibi, Batı medeniyetinin temeli Yunan ve Roma medeniyetleridir. Roma medeniyeti ise, şu anki bulunduğu medeniyet seviyesini ve tarihinin önemli kısımlarını Etrüsklerin onlara bıraktıkları emanetlere borçludur. Arkeolojik kaynaklar ve yazılı kaynaklar bu durumu açıkça ortaya koymaktadır (Ayda, 1974:48). İtalyan tarihçiler Romalıların, ordu teşkilatlanmasını, altının yapılması, siyasi ve yönetim karakterlerinin oluşmasında ve benzer konuları Etrüsklerden öğrendiklerini itiraf etmişlerdir (Ağaoğlu, 1933: 91).

Etrüsklerin hem karada hem denizde ciddi bir güç haline gelmeleri, kültürel ve siyasi olarak artık kendilerini tamamlamış oldukları zaman dilimi M.Ö. 8 yüzyıl ile M.Ö. 6 yüzyıl dönemlerine denk gelmektedir. Özellikle kuzey ve güneye doğru sınırların geniş ölçüde genişlemiş olduğu ele geçen belgelerden anlaşılmaktadır (Bloch, 1960:61). Kuzeyde; M.Ö. 7. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Po Ovası’na geldikleri,

güneyde ise; M. Ö. 7. yüzyılda Tiber Nehri'ne ulaşım sonrasında M.Ö. 500'lere kadar hâkimiyet alanları içerisinde olacak Latium Kentine kadar ilerledikleri görülmektedir. Etrüskler'in, son dönemine girerken yaşanan bu toprak artışları ve büyümenin sıkıntısı çektiklerini hatta artık toprakları iyi yönetemediklerinden kaynaklı hâkimiyetlerini hızlı bir şekilde kaybettiklerini görmekteyiz (Demircioğlu, 1987:51). M.Ö. 535 yılında gerçekleşen Alalia Deniz Savaşı'nı Yunanlılara karşı vermiş ve bu savaştan galip çıkmışlardır. Bu savaş Akdeniz egemenliği için yapılan ilk deniz savaşı olması açısından oldukça önemlidir. Etrüskler bu savaş sonrası Alp Dağları'ndan Campania'ya kadar olan alanın kontrolünü ele geçirmişler ve M. Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında doğal sınırlarına ulaşarak bütün İtalya'ya hükmedebilecek duruma gelmişlerdir (Yalamanoğlu, 2005:21). Fakat bu büyük topraklarda merkezi bir güç oluşturamamış olmaları ve özellikle hâkimiyeti sağlama ile ilgili görevde olanlar ve aristokrat kesim üzerinde ahlaki bir erozyonun başlaması onların sonunu hazırlamıştır. Adeta zafer sarhoşluğu içerisinde olan zevk ve sefa içerisinde çevresinde güçlenen kavimleri görememelerine neden olmuştur. Kendilerini ispatlayan ve zaman içerisinde siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel yönden güçlenen bu kavimler, Etrüsk egemenliğini sarsmış ve onları kısa zamanda yok olabilecek bir noktaya doğru sürüklemişlerdir (Moscati, 2004:64). Sonrasında devam eden kara ve deniz savaşları neticesinde ardı ardına mağlup olan Etrüskler M.Ö. 295'de gerçekleşen Sentium Savaşı'nda son darbeyi almışlar ve Roma'ya boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Hatta Romalıların kendine bağlı ve yakın kavimleri Romalılaştırma

politikası içerisinde zaman zaman onlara başka topluluklarla girmiş oldukları savaşlarda destek vermişlerdir. Bu bağıllık göstergelerinden sonra M. Ö. 89 yılında Etrüskler, Yurttaşlık Hukuku kapsamında yurttaşlık kazanarak tarih sahnesinden silinmişlerdir (Vacano, 1960:33).

3. İSKİTLERİN KÖKENİ ve SİYASİ TARİHİ

Eskiçağ tarihindeki en büyük engellerden biri yazılı kaynakların azlığıdır. Böylesi durumlarda arkeolojik kaynaklar karanlık dönemlerin aydınlatılmasında bize önemli veriler sağlar. Hatta bu buluntular; bir kavmin, bir topluluğun belki de bir devletin siyasi, ekonomik ya da kültürel açıdan nerede olduklarına dair önemli ipuçları verir. Yazılı kaynakların az olması sebebiyle İskit Tarihi'ni de anlayabilmek için arkeolojik verilere ihtiyaç vardır. İskitler'in geniş bir coğrafyada *hareketli* ve *konar-göçer* bir yaşam tarzı ile hayatlarına devam ediyor olmaları arkeolojik verilerin önemini daha da arttırmaktadır. İskitler, Asya'dan Avrupa içlerine kadar geniş bir alanda birçok maddi kalıntı bırakarak buldukları bölgelerden ayrılmışlardır. Özellikle kurganlar ve kurganlardan çıkan buluntular bu uygarlığın ne kadar gelişmiş bir uygarlık olduğunu göstermesi bakımından mühimdir (Durmuş, 2007:28). M. Ö. 1. binyıl içerisinde Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan büyük ve görkemli bir düzlükte, bozkırda at koşturana İskit kabileleri bu bölgede kendilerine büyük ve birçok topluluğu etkileyecek bir medeniyet oluşturmuşlardır. Birçok batılı oryantalistin barbar ya da ilkel olarak adlandırdığı bu halk, aslında dönemin en iyi sanatçıları, zanaatkârları

ve yüksek bir kültürün ortaya çıkarıcısıydılar (Grakov, 2006:88). Aynı zamanda İskitler'in çok güçlü bir devlet teşkilatına ve hızlı sürede nizam oluşturma konusunda sahip olduklarını Herototos'un verdiği bilgilerden anlamaktayız. Herodotos yaklaşık yarım asır yıl süre ile Ön Asya'ya hakim olduklarını ve bu yönüyle de, atlı bozkır kavimlerinin önemli temsilcilerinden olan İskitler'i, bozkır kavimleri arasında önemli bir yere çıkarmaktadır (Durmuş, 1993:35). Öte yandan çok geniş bir coğrafyada bir yerleşke kurmuş olmaları ve göçebe bir yaşam tarzına sahip olmaları her daim savunma gücünü arttırmaya yönelik bir uygulamanın geliştirilmesine duyulan ihtiyacı da arttırmaktaydı. Buldukları coğrafyadaki diğer topluluklar ve zor olan hayat şartları nedeniyle sürekli olarak bir yaşam mücadelesini ortaya çıkarmıştır (Dönmez, 2002:40). Bu nedenle İskit hayatında askerlik de ön plana çıkan diğer önemli birimlerden biridir (Durmuş, 1993:37).

İskitlerin köken meselesi eski kaynakların ve arkeolojik buluntuların yetersizliği yüzünden uzun zamandır hatta 18. yüzyıldan bu yana kadar tartışma konusu olmuştur. Kaynakların yetersizliği farklı birçok nazariyenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yapılan bütün araştırmalar sonucunda üç tane değer gören görüş ortaya çıkmıştır. Bazı çevreler onların kökenini İrani bir kavmin devamı olarak savunurken, diğer bir görüş Slav ırkına yakın olduklarını savunmuştur. Ural-Altay ırkına mensup olduklarını iddia edenlerin de ellerindeki benzerlikler de dikkate alınacak en önemli görüş olarak literatüre geçmiştir (Durmuş, 2015:118).

İskitler'in İrani bir kavim olduğunu iddia eden görüş, özellikle iki topluluğun dini birtakım öğelerini karşılaştırarak benzerlikler yakaladıklarını ve bu benzerliklerin köken meselesine bir ışık tutabileceğini açıklamışlardır. Fakat çok büyük bir ve göç yolu üzerinde bulunan ve hareketli bir kültüre sahip olan bu topluluk için, kabul edilebilir bir görüş oluşturabilecek gerekli delil ile bilim dünyasının karşısına çıkamamışlardır. Dolayısıyla sadece din kültüründeki birkaç benzerliğin bu şekilde açıklanmak istenmesi, akademik zeminde tartışma konusu ortaya çıkarmış ve ilmi gerçeklere uyum noktasında yara almıştır. Bu konuda özellikle 19. yüzyılda, Wilser'in çalışmaları bulunmakta ve Wilser İskitler ve İranlılar arasında kültürel bir yakınlığın bulunduğunu ve görüşün savunucusu olduğunu belirtmiştir (Memiş, 2005:134).

Bir başka görüş ise, Rus bilim adamlarının ortaya attıkları İskitler'in Slav ırkına dahil oldukları ile ilgili görüştür. Rus bilim adamlarının dışında dikkate alınmayan bu görüş, sadece bağlantı kurmaya çalışarak olasılıklar üzerine bir üst seviye akademik ve ilmi bilgi ile desteklenememiştir (Rıce, 1958:49). Özellikle bu zaman dilimi ve bu coğrafya adına en başucu diye nitelendirebileceğimiz kaynaklardan Herodotos ve Hippokrates eserlerinde bu topluluk ile Slavlığı aynı cümle içerisinde bile kullanmamışlardır. Bu görüşü destekleyen ve taraftar bulmasını sağlayacak hiçbir içi dolu bilginin bulunmayışı, temeli olmayan bu düşüncenin zaman içerisinde değerli bir görüş olmaktan çıkmasına sebep olacaktır.

İskit köken meselesi ile ilgili en kuvvetli delillere sahip ve en yakın ilişki ve benzerlikler bulan ve bu tespitleri akademik düzeyde de bir temele oturtmayı başarabilen görüş ise, Ural- Altay ırkına mensup oldukları ile ilgili görüştür. Bu görüş birçok farklı milletten araştırmacının da savunuculuğunu yaptığı bir hal aldığında, meselenin bu görüş üzerinde daha detaylı incelenmesine duyulan gereksinim artmıştır. Özellikle Kiepert İskitlerin her türlü kültür değerini atlı-göçebe kültürle bağdaştığını yazmış bu topluluğun Türk olduklarını ileri sürmüştür. Özellikle çivi yazılı metinlerdeki bilgiler dikkate alınarak devlet yönetiminden, teşkilatlanmaya, sosyo-kültürel alanda birçok gelenek ve şeklin aynılığı ortaya çıkarılmıştır (Durmuş, 2015:119). Avrupalı birçok bilim insanının ortak görüşü - tespiti bu topluluğun, Asyalı olduğu Türk-Tatar olma olasılıklarının çok kuvvetli olduğu düşüncesidir. Bu kavmin hakim tabakasının Türk olduğunu ortaya koyma konusunda her türlü bize bilgiyi sağlayan Hippokrates, bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında verilen donelerin Hun ve Göktürkler hakkında yazılanlarla aynı olduğunu ortaya çıkarmamız açısından kıymetli bilgiler vermektedir (Minns, 1970:188). Türk bilim insanlarından birçoğu da, İskitlerin Orta Asya ya da Turan'dan Doğu Avrupa'ya göç ederek, tarihte "Scytsi" ya da "İskit" adıyla tanınan "Proto-Türkler" olduğunu belirtiyor. Kökenlerinin Orta Asya'ya bağlanması gerektiğini ve bütün kaynakların ama özellikle Arkeolojik kaynakların bu tezi desteklediğini ve Türk dilli bir kavim olduğunun su götürmez bir gerçek olduğunu vurgulamışlardır (Togan, 1981:113).

İskitler Perslerin kaynaklarına göre üç koldan oluşmaktadır. Büyük bir coğrafya da yaşamış olmaları her kolda farklı bir hükümdar tarafından yönetilmelerine sebep olmuştur. Fakat diğer İslamiyet öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi bir savaş anında ya da anlaşma sırasında, önemli bir karar alınması gerektiğinde bir araya gelme becerisini göstermişlerdir. Ortak kararların alınmasına özen gösterilmesi, boylar halinde yaşayan bu kavmin geleneksel Türk devlet yönetimi ile aynı paralellikte bir anlayış içerisinde yönetildiklerini ortaya koyma açısından önemlidir (Koca, 2002:61). Herodotos'un kendisi de İskit birliğinden söz etmektedir. Strabon M.Ö. 4. yüzyılda Kral Atheas'ın bütün İskit boylarını birleştirdiğini söylemektedir. Atheas'ın uzun hükümdarlık döneminde daha tam anlamıyla gelişmemişse de bir devletin oluşmuş olduğunu gösteren emareler vardır. Bunları hem İskit ülkesinin iç yaşamında hem de dış siyasetinde fark edilen bir husus olduğunu görmekteyiz (Sinor, 2009:47). Yaklaşık olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve bu tarihten M.S. 2. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskit boyları, doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar olan geniş bozkır coğrafyasında ve Ön Asya'da varlıklarını takriben 1000 yıl gibi oldukça uzun bir zaman korumuşlardır. İskitler, bu geniş coğrafyada ayrı gruplar hâlinde yaşamıştır (Çay&Durmuş, 2002:588). İskitler'in üç koldan biri olan batı kolu, M. S. 2. yüzyılda hâkimiyetlerini kaybetmişler ve diğer gruplardan Peçenek, Kuman ve Avar gibi boylarla karışıp yok olmuşlardır (Tarhan, 2002:21). Asıl nüfusu oluşturan doğu kanadı Orta Asya Türklüğünün temelini teşkil eder. M. Ö. 8. yüzyıldan M. S. 2. yüzyıla kadar yaklaşık bin yıl Güney Rusya'ya egemen olan

İskitlerin, başta güçlü Asur İmparatorluğu olmak üzere, Kimmerler, Persler, komşuları Sarmatlar ve Büyük İskender ile birçok ticari ve kültürel ilişki içerisinde olduklarını bilmekteyiz (Grousset, 1993:66). M.Ö. 9. yüzyılda İç Asya bölümü uzun bir süre kuraklık ile sınanmış, Taklamakan Çölü'nün etrafa yaydığı müthiş sıcaklıklar bozkır kültürü ile hayatına devam eden birçok topluluğu zor durumda bırakmıştır. İskitler bir zaman bekledikten sonra daha ılıman iklimlerin olduğu batıya göç etmek zorunda kalmışlardır. İskitler özellikle Massagetlerin baskısıyla beraber Kuzey Hazar bölgesine ilerlediler. Avrasya-Kafkasya bozkırları artık İskitler'in mekânı haline geldi (Durmuş, 1993: 34). Bu sırada Kuzey Karadeniz hattına ulaşan Kimmerler ne yazık ki bu bölgede çok fazla kalamamış, İskitler tarafından hâkimiyetlerine son verilmiştir (Durmuş, 2015: 120). Askerlik, ordu ve savaş kabiliyeti noktasında oldukça ileride olan Kimmerler'in İskitler'e yenilmesi ilk başta şaşırtıcı bir durum gibi gözükse de, İskitler'in atı çok iyi ve hızlı kullanabiliyor olmaları onlara çok büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu avantaj 1000 yıllık Kimmer varlığına tarih sahnesinden silmiştir. Artık Kuzey Karadeniz hâkimiyeti M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren İskit yurdu haline gelmiştir (Dönmez, 2002: 39). Belli bir süre sonra Urartular ile Asurlular arasında yaşanan siyasi çekişmelerin içerisine de girmişler hatta Urartu Kralı II. Rusa, İskit kralı ile anlaşma yaparak onların buradaki varlığına onay vererek Asurlulara karşı onları kalkan olarak kullanabileceğini düşünmüştür. İç Asya'dan ayrılarak Doğu Avrupa Bölgesi'ne doğru ilerleyen başka bir kavimde Sarmatlar olmuştur. Göçebe kültürünün en iyi temsilcileri olan Sarmatlar, M.Ö. 4. yüzyılda Don Nehri'nde görünmeleriyle

başlayan göçleri İskitler'in hâkimiyet alanlarını daraltmıştır (Durmuş, 2007:55). Göçebe kültürünü zamanla kaybetmeleri ve yerleşik hayata doğru kayışları onların savaşıklık özelliklerini zamanla kaybetmelerine sebep olmuştur. Sarmatlar'ın baskılarını da iyiden iyiye artmıştı. Bu durum karşısında İskitler, yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Oldukça güç kaybeden İskitler'e vurucu darbe Gotlar'dan gelmiş ve Got istilalarına karşı koyamayan İskitler, siyasi birliklerini kaybederek bölge halkları arasında kaybolmuşlardır. İskitler'in bir kısmı Soğdlarla birleşmiş, bir kısmı Avrupa halklarının içerisinde kaybolmuşlardır (Dönmez, 2002: 43). Fakat önemli sayıda gösterilebilecek bir kısmı bugün “Yakut Türkleri” olarak hayatlarına devam etmektedir. Bugün Yakutistan olarak bildiğimiz bölgede kimliklerini yaşatmaya çalışmaktadırlar.

4. ETRÜSKLER İLE İSKİTLER ARASINDAKİ BENZERLİKLER

Sanki ipin ayrı ayrı iki ucundaymış gibi bilinen, fakat birçok yönden benzerlik gösteren iki millet; Etrüsk ve İskit. Roma'yı derinden etkilediği artık tüm yönleriyle bilinen Etrüskler, gerçekten gelişmiş bir toplum olarak göze çarparken, birçok araştırmacı tarafından İskitler'de bir o kadar barbar bir kavim olarak adlandırılmışlardır. Araştırmacıların bu kadar farklı değerlendirdikleri bu iki millet aslında köken meselesinden, ölü gömme adetlerine, maden işleyiş tarzlarından sanatsal özelliklerine kadar birçok konuda benzerlik gösteren iki toplumdur aslında.

İskitler'in ve Etrüskler'in kökenleri ve nerden geldikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, farklı görüşler ve ağır basan nazariyeler bulunmaktadır. Eskiçağ Tarihinde en çok danışılan kaynak olan Herodotos bu konu ile ilgili Etrüsklerin İtalya'ya Anadolu'dan göç ettikleri yönündedir. Farklı tarihçilerden bir kısmı da Etrüsklerin İtalya'nın yerli halkı olduğu konusunda görüş beyan etmişlerdir. Bazı bilim adamlarının Etrüsklerin Anadolu'dan İtalya'ya göç ettiklerini konusunu pek dikkate almamışlardır. Bu sebeple 2004 yılında Torino Üniversitesi'nde çalışan bilim insanı Alberto Piazza tarafından genetik birtakım araştırmalar yapılmıştır. M.Ö. 7. ve 3. yüzyıllar arasında yaşamış Etrüsklere ait 80 iskeletten DNA örnekleri alınmış ve birçok inceleme yapılmıştır. Bu incelenen örnekler Avrupa'da yaşayan birçok milletin DNA'sı ile karşılaştırılmış fakat sonuçta buradaki yerli bir halkın DNA'sı ile bir eşleşme bulunamamıştır (Dinkov, 1984: 27). Hatta incelenen Etrüsk iskeletlerinin kodlarının Anadolu Türkleri ile daha yakınlık gösterdiği anlaşılmıştır. Bu durumda bize Etrüsklerin Anadolu'dan göç ederek İtalya'ya yerleştiklerini göstermektedir. İskit kökeni de Etrüsk kökeni gibi tartışma konusudur. Net bir kesinlik olmasa da İskitler için en ağır basan görüş onların Proto-Türk olduklarıdır (Hüseynova, 2017: 104).

Aslında İskit Etrüsk köken benzerliğini anlatan birçok konunun varlığı araştırmalarda göz ardı edilmektir. Her milletin kendini anlatan bir yaratılış destanı olduğu bilinmektedir. Bütün Dünya Tarihi boyunca soyunu kurtla özleştirmiş olarak Türkleri, Etrüskleri ve Moğolları görmemiz bu benzerliği anlatma noktasında değerlidir. Yine iki

topluluğun ya da milletin akrabalığını araştırırken de bu iki kavmin dil yapılarına bakıldığı ve aralarındaki benzerliklerin araştırmacıları doğru yola götürdüğü de bir gerçektir. İşte bu benzerlikler Etrüsk ve Türk dillerindeki sözcüklerde de bolca bulunmaktadır. Yine asla atlanamayacak bir diğer önemli nokta ise DNA sonuçlarıdır (Qaraşarlı, 2005: 39). Yukarıda da bahsi geçen sanatsal özelliklerinin arasındaki paralellik de bize bazı noktalarda ipuçları vermektedir. Özellikle Anadolu'da görülen kulplu kapların benzerlerinin hatta bazı örneklerde aynılıkların olması yine bu iki toplumun arasında bir akrabalığın olduğunu gösterir niteliktedir. Her iki kavmin dilinin bitişimli olması ve yazı işaretlerindeki benzerliklerin tespitinin sayı olarak çok olması ortaya koyulan görüşü destekler diğer önemli bir faktördür (Hüseynova, 2017: 109).

Populonia ve Carverteri bölgelerinde açığa çıkarılan alanlarda ortaya çıkan mezarlar Etrüskler'in ölümden sonraki hayata inandıklarını göstermiştir. Çünkü burada ortaya çıkan mezarlar içinde, mezar hediyesi olarak adlandırılacak hediyelerin olduğu göze çarpmıştır. Aynı durum İskit mezarları içinde geçerlidir. İskit mezarlarında, mezar hediyelerinin yanı sıra savaşa katıldıkları atları, koşum takımlarını, eğer gibi eşyaların yanı sıra halı, kilim gibi nesnelere gömüldüğü dikkat çekmektedir (Qaraşarlı, 2005: 44).

İskitler'in maden işlemeciliği bakımından oldukça ileride bir seviyede oldukları arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan bulgular neticesinde gün geçtikçe bilinen bir gerçek olmuştur. Hatta maden konusunda rezervi fazla olan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne yerleşmelerindeki

esas sebebin zengin maden yatakları olmasıdır. Etrüskler'in de maden bakımından zengin bir bölge olarak kabul edilen İtalya'nın batı kısmına yerleşmiş olmaları bir tesadüf değildir. Mücadele eden hayvan figürleri, hareketli savaş sahneleri ve özellikle at üzerinde savaş sahnelerinin büyük bir titizlikle işlendiği önemli sanat eserlerini her iki milletde de görmek mümkündür. Bozkır kültürü yansıtan özellikle yırtıcı hayvanların ve atın betimlenerek işlendiği ve büyük bir medeniyetin göstergesi olan bu sanat eserlerinin muadilini Etrüskler'de de görmek mümkündür (Ayda, 1974:57). Her türlü kullandıkları eşyanın üzerine hayvan tasvirlerini büyük bir titizlik ve başarı ile işleyen bu iki topluluk aynı sanat anlayışı ile yoğrulduklarını her eserde gözler önüne sermektedirler. Bunun yanı sıra İskit kurganlarından çıkan pek çok el aynası ve mücevhere rastlanması aslında söylenildiği gibi barbar bir kavim olmadıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ama aynı zamanda İtalya'da bulunan Etrüsk müzelerinin, el aynaları ve mücevherlerle dolu olması yine iki topluluk arasındaki benzerliğin başka bir boyutudur (Ayda, 1976: 290).

İskitler'in başlarında tepesi sivri ters koniye benzeyen başlıklar taktıklarını ve sakallı, uzun saçlı oldukları ele geçen tasvirler anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Latin kaynaklarının da doğruladığı diğer önemli bir benzerlik de fiziksel görünüm noktasındadır. Bu kaynaklarda Etrüskler 'in de traş olmadıkları ve sakal bıraktıkları anlatılmakta, hatta İskitlerinkine benzer kavuklar giydikleri söylenmektedir (Dinkov, 1984: 31).

İskitler'in dini inanış yönündeki ulaştığımız bilgiler Herodotos'dan gelmektedir. Ona göre İskitler ikinci dereceden bir tanrı olan savaş tanrısına inanmaktaydılar. Bu savaş tanrısının, kırların ortasında yere saplanmış bir kılıçla temsil edildiği ve İskitler'in bu kılıca taptıklarına dikkat çeken Herodotos bu tanrının adını bilmediğinden olsa gerek onu kendi savaş tanrıları ile özleştirmiş ve kaynaklarda ona "Ares" demiştir. Sosyo-kültürel açıdan birçok kültür değerini Etrüsklerden aldığı bilinen Romalıların, savaş tanrısı olarak Mars Plutarch'ın " Atalarımız Regia binasında saklanan bir süngüye Mars adını verirlerdi..." şeklinde aktardığı ifadeden aslında Mars'ın başlangıçta sadece bir süngü olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Roma'da uzun yıllar kırların ortasında Campius Martius olarak adlandırılan bir alanın tapınak işlevinde olması İskitlerle olan bu benzerliği yine destekler niteliktedir (Haynes, 2005: 94).

Sonuç olarak İskit-Etrüsk topluluklarının arasındaki birçok noktadaki benzerlik bize bu konu üzerine biraz daha fazla çalışmanın yapılmasını gerekliliğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda bazı Avrupalı tarihçilerin Türklük ile bağlarını görmezden geldikleri Etrüsk kavminin daha iyi anlaşılması adına çok yönlü araştırmaya muhtaç olan bir konu olarak değerlendirilmelidir. İskitlerle ilgili araştırmaların son yıllarda artış göstermesi ve kaynakların çeşitlenmeye başlaması sevindirici gelişmeler arasındadır. Özellikle Romalıları her açıdan etkilemiş olduğunu bildiğimiz Etrüskler'in, yapılan analizler ile sondan eklemeli bir dil yapısına sahip olduğu ortaya çıkan birçok Latince yazıttan anlaşılmaktadır. Etrüsk dil

yapısının hiçbir dil yapısına benzemediği ve bu yüzden kökenleri konusunda da bir yargıya varılamayacağını söyleyen bazı Avrupalı tarihçiler, yapılan DNA analizlerinin Etrüskler'in en yakın akrabası olarak Anadolu'daki Ön- Türkler olduğu gerçeğini ne yazık ki görmezden gelerek çalışmalarına devam ettiklerini göstermektedir. Bu konu ile ilgili yapılacak en doğru açıklamanın, yapılan araştırmalar, ele geçen kaynak ve bulgular sonucu; bu topluluğun Türklerle aynı coğrafyadan yayıldıkları, aynı kültür coğrafyasını paylaştıklarının tespiti. Aynı coğrafya kökenli olmuş olmaları olabilesi neticesinde, başta dilleri olmak üzere birçok kültür unsurlarının akrabılığı karşımıza çıkmaktadır. Ama özellikle Etrüsklerin ve onların ortaya çıkardığı alfabenin ve dilin daha çok araştırılmaya ihtiyacı vardır. Bu araştırmaların zenginliği artık Türk oldukları şüphe götürmez bir gerçek olan İskitler'in, Etrüskler ile arasındaki büyük dil benzerliklerini ortaya koyarak gerçeğe daha çok yaklaşmak için önemlidir. Özellikle çok sayıda kelimenin hem yapısal hem de fonetik açıdan benzerlikleri diğer kültürel unsurların benzerliklerine ışık tutması açısından oldukça değerlidir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (1933). Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri. Ankara.
- Ayda, A. (1974). Etrüskler Türk Mü İdi?. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, yayın:43.
- Ayda, A. (1976). “Etrüsklerle İskitler Arasında Benzerlikler”. VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara.s. 287-292.
- Bloch, R. (1960). The Origins of Rome. New York.
- Camporale, G. (2000). Gli Etruschi Storia e Civiltà. Torino. UTET Università.
- Çay, A. M. & Durmuş, İ. (2002). “İskitler“. Türkler Ansiklopedisi, C(1), s. 576-593.
- Çilingiroğlu, A. (1987). “Van Gölü Havzası’nda Demir Çağlarının Başlangıcının Tarihi” Anadolu Demir Çağları. s. 229-247.
- Demirarslan, D. (2011). Tasarım Tarihi - Tarih Öncesi Dönem ve Antik Çağ Uygarlıklarında Mekan ve Mobilya Tasarımı. KOÜ Yayınları, Kocaeli.
- Demircioğlu, H. (1987). Roma Tarihi-Cumhuriyet-Kısım-Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. C:1.
- Dinkov, B. (1984). Etruskata Zagadka. Sofya
- Dönmez, Ş. (2002). “Ön Asya Dünyası’nda İskitler” Türkler IV. s. 33-44.

- Durmuş, İ. (1993). "Saka Adı Üzerine". *Milli Folklor*, C: 3(15), s. 33-38.
- Durmuş, İ. (2007). *İskitler*. Kaynak Yayınları. İstanbul.
- Durmuş, İ. (2015). "İskitlerin Kimliği". *Yeni Türkiye Yayınları*, C: 3(66), s. 116-125.
- Grakov, B. N. (2006). *İskitler*. Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Grousset, R. (1993). *Bozkır İmparatorluğu*. Çev. M. Reşat Uzman. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Grummond, N. T. (2006). *Etruscan Myth, Sacred History and Legend*. Upenn Museum of Archaeology.
- Gür, B. (2012). *Tunç Çağını Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, s. 84.
- Haynes, S. (2005). *Etruscan Civilizations: A Cultural History*. Getty Publications.
- Hüseynova, H. (2017). "Tarihi Gerçekler: Etrüksler ve Alfabe. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi" (IBAD), s. 104-109.
- İzzet, V. (2007). *The Archaeology of Etruscan Society*. Cambridge University Press.
- Koca, S. (2000). *Türk kültürünün Temelleri II*. Trabzon.
- Memiş, E. (2005). *İskitler'in Tarihi*. Çizgi Kitabevi, Konya.
- Minns, E. H. (1970). "The Scythians and Northern Nomads". *CAH*, IX. s. 184-191.
- Mirşan, K. (1998). *Etrüksler, Tarihleri Yazıları ve Dilleri*. MMB.

- Moscato, S. (2004). Fenikeliler. Çev. Sinem Gül, Dost Kitapevi, Ankara.
- Rıce, T. T. (1958). The Scythians. Thames and Hudson, London.
- Sinor, D. (2009). Erken İç Asya Tarihi. İletişim Yayınevi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (2002). Ön Asya Dünyasında İlk Türkler - Kimmerler ve İskitler. Ankara.
- Togan, Z. V. (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş, I. İstanbul.
- Türkkan, O. R. (2002). "Türk Tarih Tezleri" Türkler. Ankara, C:I, s. 415-421.
- Vacano, W. (1960). The Etruscans in the Ancient World. New York.
- Yalamanoglu, S. (2005). "Etrüskler Nereden Geldiler?". Popüler Tarih, S:53, s.18-23.
- Qaraşarlı, Ç. (2005). Eski Yunan, Roman, Kelt ve German Dillerinde Türkizmalar (Etrüsk Yazları Konuşma ile Başlar). Bakü.
- Wainwright. (1959). Tresh, The Etruscans and Asia Minor. Anatolian Studies.

978-625-7029-41-4